

"לך לך מארצך וממולדתך אל הארץ אשר אראך". (בראשית י"ב, א')

מדיניות התנועה העלייה הציונית כלפי קהילות צפון אפריקה ולוב¹

האירועים במאה ה-20 השפיעו על היקף ההגירה היהודית בעיקר ממזרח אירופה: פרעות קישינב, המהפכה ברוסיה, סגירת שערי ההגירה לארה"ב ואירופה שהתקדרה בענני מלחמה לקראת שלהי שנות ה-30 של המאה ה-20. התנועה הציונית נאלצה להתמודד עם סיטואציה מורכבת וכמעט בלתי אפשרית – הגירת המונים מאירופה המאיימת. הבחירה של העם היהודי הייתה להגר לאמריקה 'הגולדן מדינע'. לאחר מלחמת העולם השנייה היה על התנועה הציונית להתמודד הן עם תוצאות השואה והן עם הארגונים היהודים האמריקאים – היא"ס והג'וינט – שסייעו לשארית הפליטה להגר לאמריקה ונוסף על כך המאבק עם הבריטים שנעלו את הארץ בפני עליית יהודים. נסיבות האלה אילצו את הסוכנות היהודית והתנועה הציונית לאמץ מדיניות עלייה המונית. לא תמיד הייתה הסכמה על מדיניות העלייה בין ההסתדרות הציונית לסוכנות היהודית. הראשונה התחשבה באילוצים מדיניים בינלאומיים והשנייה עסקה בישום החזון הציוני על הקרקע בפלשתינה-א"י.

התנועה הציונית לא העניקה תשומת לב ראויה לקהילות יהודיות מזרח בכלל ולקהילות היהודיות בצפון אפריקה בפרט. מתי מספר ממנהיגי הציונות ביקרו שם כדי להפיץ את רעיונות הציונות שהתפתחו בערש מולדתה-מזרח אירופה. רק לאחר 'השואה' נפתחו שערי פלשתינה-א"י בפני יהודי ארצות האסלאם ארצות המזרח ובכללם יהודי והמגרב. יבוא האידאולוגיה הציונית למגרב במעטה של 'היהודי החדש' לא עלה בקנה אחד עם הכמיהה המסורתית לשיבת ציון שהייתה משאת נפשם של יהודי המגרב. השליחים שהגיעו לצפון אפריקה זיהו את הרעיון הזה כתפיסה משיחית מאחר ולא נשא בחובו את השינוי הדרוש לתקומת היהודי החדש.

דיון במונחים 'עלייה' ו'העפלה' בהקשר של הקהילות היהודיות במגרב: המושגים 'עלייה בלתי לגאלית', 'העפלה' ו'עלייה' קיבלו ממד ערכי ומשמעות פוליטית, חברתית וכלכלית בעיני התנועה הציונית. במרוצת השנים התווספו אליהם מושגים נוספים 'הגירה' ו'ירידה'.² 'העלייה הבלתי לגאלית' ו'העפלה' סימלו את מאבקה של התנועה הציונית במדיניות 'הספרים הלבנים' הבריטים שהגבילו עליית יהודים לארץ ישראל. 'העלייה' הייתה המשאב האנושי שחזק את היישוב המאורגן בפלשתינה-א"י בהתחשב בכושר הנשיאה הכלכלי של הארץ. מסיבה זו, במהלך העלייה השנייה, נדחתה בקשת יהודי סלוניקי לעלות לפלשתינה-א"י.³ עולים קיבלו רישיונות עלייה – סרטיפיקטים – במסגרת 'השדיול' – מכסת רישיונות עלייה שנקבעה על ידי הבריטים שהומלצו על ידי הסוכנות היהודית.

העלייה הבלתי לגאלית הוגדרה על ידי בריטניה ככניסה לא חוקית לא"י והיא לא הכירה בעולים 'הבלתי לגאלים' כפליטים. לדידם, "מדובר בפלישה מאורגנת לארץ ישראל מטעמים פוליטיים המנצלת את קיומה של בעיית הפליטים ועושה שימוש לא הוגן בהיבט ההומניטרי שלה כדי להצדיק את עצמה".⁴ עמדה שלא הייתה מקובלת על התנועה הציונית מפני שסתרה את מהותה וחזונה. מלכוד זה אילץ את המוסדות הציוניים והיישוב לשנות את מדיניותה מעלייה אליטיסטית

¹ המסמך הוכן בידי דניאל בר-אלי ביטון 2019

² המושג ירידה לא ידון כאן. יש דיון בתופעה זו אצל מרגלית, מאיר. השבים בדמעה הירידה בתקופת המנדט הבריטי. כרמל. ירושלים, 2018; הגירה בדרך כלל אינה מווסתת על ידי ארגון או מוסד כל אלא בגין נסיבות כלכליות, חברתיות, ולגבי הגירת יהודים פוגרומים שהיא לעומת 'העלייה' או 'העפלה' שאורגנה על ידי המוסד הציוני.

³ שילה. עליית המונים זו עליית נבחרים? עמ' 107-130. בקשתם של עולים מסלוניקי נדחתה על ידי ארתור רופין כי מקצועם לא תאם את תפיסת היהודי החדש.

⁴ וסרשטיין. בריטניה ויהודי אירופה. עמ' 50.

לעלייה המונית. דבורה הכהן ציטטה את חיים ויצמן שקרא לעלייה גדולה לארץ-ישראל מפני ש"העולם כולו מחולק לשניים: ארצות הנועלות בפנינו את השערים וארצות שאין יכולים לחיות בהן".⁵ הקריאה הבהירה את עמדת התנועה הציונית שאין לו לעם היהודי מקום אחר פרט לפלשתינה-א"י. מאחר והמנדט הבריטי הגביל את היקף העלייה, בין השנים 1921-1939 באמצעות 'הספרים הלבנים', היה על היישוב המאורגן להתמודד עם המצב שנוצר והעלייה הבלתי לגאלית הייתה אחד מהאמצעים בהם נקט כדי להגדיל ולחזק את היישוב היהודי בפלשתינה-א"י. יצחק אבנרי העריך, כי העלייה הבלתי לגאלית החלה עם עליית 4,000 עולים שהגיעו בשנת 1922 לפלשתינה-א"י.⁶ ישראל יקותיאל, לעומתו, זיהה את שנת 1934 כתחילת העלייה הבלתי לגאלית כשלצידה עלייה לגאלית באמצעות סרטיפיקטים.⁷ יהודה לפידות קבע שהתנועה הרביזיוניסטית היא שהתחילה לפעול למען העלייה הבלתי לגאלית בשנות ה-30 ביבשה ובים לאור עמדתה הרשמית של הסוכנות היהודית שלא דגלה אז בעלייה בלתי לגאלית.⁸ עם זאת, יש הסכמה בין החוקרים שהפלגת האוניה 'ולוס' בשנת 1934 סימלה את תחילתה של העלייה הבלתי לגאלית. מסיום מלחמת העולם השנייה העפילו לפלשתינה-א"י 115,000 מעפילים ביבשה, בים ובאוויר.⁹ עדין זרטל ציינה, כי "בקום המדינה היה כול יהודי חמישי בארץ עולה בלתי לגאלית – מי שעשה דרכו לארץ ישראל או חלק מדרכו בחשאי ובמחתרת". לשיטתה, העלייה הבלתי לגאלית נתפסה כמכשיר להצלת יהודים שניתן להפיק ממנה גם הישג מדיני. כפי שהגדיר זאת דוד בן-גוריון העלייה היא [...] "כלי מדיני פוליטי וניגוח המדיניות הבריטית". גם חברו להנהגת היישוב אליהו גולומב ראה בעלייה הבלתי לגאלית כלי להצלת יהודים.¹⁰ לפי זרטל, בקיץ 1946 הפכה העלייה הבלתי לגאלית ל"מנוף המרכזי בזירה המדינית, בהיותה, עתה, מפעל גלוי, מופגן, בעל יעדים מדיניים בלבד".¹¹ דליה עופר ראתה בעלייה הבלתי לגאלית "מהלך דו תכליתי – הכרזת מלחמה באנגליה, מצד אחד, והסעת אלפי פליטים לחופי הארץ לעיני העולם כולו, מצד שני".¹²

הנציב העליון האחרון של הממשל הבריטי בארץ-ישראל, סר ג'ון גורדון קאנינגהם, הכיר שההגירה היא ציפור נפשם של היישוב והתנועה הציונית וקודמת לכול תביעה אחרת. הוא זיהה שלושה היבטים בשאלת העלייה הבלתי לגאלית: הפורמליסטי/חוקי – הגירה שאינה עולה בקנה אחד עם חוקי ארץ ישראל המנדטורית; התעמולתי – הגדלת מכסות העלייה על ידי הממשל הבריטי על רקע הומניטרי, כיוון שמדינות אחרות היו סגורות בפני הפליטים היהודים; והענייני – כול עולה עורר תסיסה בעיני הערבים נגד היישוב ונגד הממשל שאפשר הגירה זו. על בסיס הנחות אלה הוא ניסה לקדם נוסחה חדשה לפתרון בעיית היהודים. "קודם מדינה ואחר כך הגירה תוך כדי שינוי מקומה של ההגירה בסדר העדיפות, כדי שתועיל לכל הצדדים במשולש הארץ ישראלית".¹³ הגירוש לקפריסין הוצג על ידי הבריטים, באופן שלא התקבל על ידי התנועה הציונית, "כתחנת ביניים למדינה יהודית שתוקם במסגרת תכנית החלוקה".¹⁴

5 הכהן, „עליית הנוער. עמ' 18.
6 אבנרי. **ההסתדרות הציונית**. עמ' 1.
7 יקותיאל. **בחבלי העלייה והקליטה**. עמ' 87.
8 לפידות. העלייה הבלתי-לגאלית. www.daat.ac.il. (15.1.14).
9 אביגור. **עם דור ההגנה**. עמ' 46.
10 זרטל. בין מוסר לפוליטיקה. עמ' 80, 90, 94.
11 זרטל. נפשות נעלמות, עמ' 112, 115.
12 עופר. מדוע נפסקה... עמ' 188.
13 גולני. **הנציב האחרון**. עמ' 116, 119, 120, 124.
14 עופר. שם. הערה 11 לעיל עמ' 119; ארצי, יצחק. ממנהיגי הספינה 'כנסת ישראל' הגדיר את השהייה בקפריסין כאפיזודה.

הבריטים לא ראו ביהודי אירופה פליטים ואילו הציונים ראו בעלייה הבלתי לגאלית ובמעפילים עולים לגיטימיים. לעומתם הערבים ראו בהם פולשים. בתום מלחמת העולם השנייה הגבילה בריטניה את העלייה הבלתי לגאלית באמצעות 'הספר הלבן', תקנות אדמיניסטרטיביות ולחץ על המנהיגים הציונים למתן את הדרישות להגברת העלייה.¹⁵ בין השנים 1946-1948 הטילה בריטניה מצור ימי ביים התיכון – נתיב ההעפלה העיקרי של המעפילים. הבריטים גם פעלו "למנוע מפליטים לקבל אישורי מעבר ליהודים ממדינות אירופה שהיו תחת כיבוש נאצי אפילו למדינות אחרות".¹⁶ למעשה, פעילות בריטית זו נתנה משנה תוקף להצהרתנו של ויצמן שהיו מדינות שסגרו שעריהן בפני היהודים והיו מדינות שיהודים לא היו יכולים לחיות בהן.

המאבק ב'ספר הלבן', משנת 1939, היה משימה ציונית-יהודית שהביא לאימוץ מדיניות של עלייה ב' – העלייה הבלתי לגאלית שהוגדרה כהעפלה. העלייה הבלתי לגאלית כונתה בשמות שונים: 'עלייה ג' ('עלייה לוחמת', 'עלייה מזוינת', 'מרד עלייה'), 'עלייה יבשתית' (מאמצות המזרח הקרוב), עלייה ד' (זיוף מסמכים), 'עלייה ה' – 'עלייה פרטית' (נישואין פיקטיביים), 'עליית כנף' (הטסת יהודים). השימוש במונחים אלה נועד להאדיר את מאמצייה של ההנהגה הציונית בקרב הישוב בארץ ובעיני הקהילות היהודיות בעולם במאבקה ב'ספר הלבן' של שנת 1939.

בדיון בסוכנות היהודית, דצמבר 1938, הגדיר דוד בן-גוריון את העלייה הבלתי לגאלית כ"לא מלחמה על העלייה, אלא מלחמה על ידי עלייה".¹⁷ רק לאחר שבן-גוריון הפנים שבריטניה הסתלקה מתכנית החלוקה הוא שינה את דעתו וקרא למרד עלייה גלוי ולא חשאי כדי ליצור לחץ ציבורי בינלאומי ומוסרי שיביא לפתיחת השערים לארץ ישראל,

אין ציונות בלי עלייה ויותר מבכל זמן בשעה זו [...] נעשה אותה גם בכוח [...] אין לנו שום נשק אפקטיבי ובטוח יותר מהעלייה עצמה [...] הפסקת העלייה לא תיתכן אלא בכוח הכיבושים הבריטים, המשטרה הבריטית והצי הבריטי.¹⁸

מרד העלייה לא התממש מפני שמשוה שרתוק, משה סנה¹⁹ ושאל אביגור, ממנהיגי היישוב המאורגן, לא תמכו בהצעת בן גוריון. הבריטים פעלו הן כדי לרצות את מדינות ערב שהוקמו על-ידם אחרי מלחמת העולם הראשונה והן כדי לשמר את האינטרסים הגלובליים של האימפריה הבריטית. האתגר שעמד בפני התנועה הציונית היה עידוד העלייה לארץ ישראל כמעשה חלוצי אליטיסטי מבחירה ובמסגרת תנועתית, וגם מניעת הגירת יהודי אירופה לארץ אחרת מאשר לפלשתינה-א"י כדי לשפר את מצבם הכלכלי. לכן, כששערי הארץ ננעלו חיפשה התנועה כול דרך ואף להסתכן בעלייה בלתי לגאלית. משהתבררו ממדי השואה אחרי מלחמת העולם השנייה איבדה התפיסה האליטיסטית את מקומה במדיניות הציונית.

הסוציולוגיה רואה בנדודים ממקום למקום ואף באותה עיר כהגירה. לא כל שכן מעבר מארץ לארץ. העלייה לארץ ישראל נתפסה כזכות טבעית של יהודים. התפיסה הדתית ראתה בעלייה מצווה, "כי ארץ ישראל היא המולדת אליה שבים וכארץ השייכת לכלל היהודים".²⁰ הדילמה שעמדה בפני התנועה הציונית הייתה, מחד גיסא, חשש מעלייה המונית לא"י שהייתה עשויה להקשות עליה לווסת ולקלוט אותה ומאידך גיסא, לעמוד על עקרונות העלייה הסלקטיבית והאליטיסטית שאמורה לבנות תשתית ובית לאומי בפלשתינה-א"י. בעיני התנועה הציונית

15 שניבאום. התנועה הרביזיוניסטית. עמ' 41.

16 וסרשטיין. בריטניה ויהודי אירופה. עמ' 53-54.

17 אבנרי. מרד העלייה. עמ' 126-127. מצוטט אצלו.

18 אבנרי. לעיל. עמ' 130-131, 136.

19 איט 12-3/56/7 עדות של משה סנה

20 רוזנברג. הזיקה לארץ-ישראל. עמ' 148-175.

התיישבה עמדה זו עם הצהרת בלפור וכתב המנדט. חגית לבסקי ראתה בציונות "מקרה ספציפי של תנועה לאומית שהיא גם תנועת הגירה שלא התכוונה להיות עוד ארגון הצלה של יהודים".²¹ ציטוט זה העמיד את התנועה הציונית לאחר מלחמת העולם השנייה ב'תחרות' עם הארגונים היהודים האמריקאים שפעלו באירופה לאחר המלחמה וראו את פעילותם כהצלה וסיוע ליהודים - שארית הפליטה להגר לארצות אחרות מלבד לפלשתינה-א"י.

יהודה דומיניץ, מנהל מחלקת העלייה בסוכנות היהודית בשנות ה-80 של המאה שעברה, ראה בהגירה תופעה כלל אוניברסלית שאינה ייחודית לעם היהודי. לתפיסתו "הגירה מבטאת את שאיפת היחיד [...] ונועדה [...] לפתור את בעיות הפרט, פרנסתו ובטחונו האישי. אלא שלדעתו לעלייה יש [...] "אלמנטים של טובת הכלל".²² גור אלרואי טען שלמונח עלייה הוענק ממד ערכי ו"שהמחקר על ההגירה לארץ ישראל התנהל על יסוד שתי הנחות: "עלייה שונה מכל הגירה" והיא [...] "אמצעי לפיתוח ישות לאומית". לשיטתו [...] "ההגירה לארץ ישראל מבוססת אידיאולוגיה בניגוד להגירה לאמריקה שהיא הגירה כללית ויהודית כאחד". לפי אלרואי [...] "השימוש במונחים הלועזיים: 'אימגרנטים' ו'אמיגרציה' במקום עולים ועלייה נבע מטעמי נוחות, כי המילים העבריות לא היו שגורות בפי כול".²³ המיתוס הציוני – הקמתה של חברת מופת בארץ ישראל התנפץ במידה מסוימת מול עולים שלא עמדו בקריטריונים החלוציים והייתה למעשה הגירה. עדית זרטל טענה, שאנשי העלייה הרביעית והחמישית: "לא הלמו את דמות האדם החדשה שהייתה אמורה לסייע לביסוס המיתוס החלוצי-ציוני המעפילים" שוב לא היו המטרה עצמה או הערך העליון של הפעולה".²⁴

אחרי מלחמת העולם השנייה שינתה התנועה הציונית את מדיניותה מעלייה נבחרת לעלייה המונית. וזאת כדי לחזק את היישוב בארץ ישראל ולהציל את שרידי השואה. העלייה ההמונית נתפסה אז כאמצעי לחץ בינלאומי על בריטניה. פוטנציאל העולים שעמד לרשות התנועה הציונית היה שרידי השואה יוצאי מזרח אירופה ויהודי ארצות המזרח והאסלאם.²⁵ מדיניות עלייה זו תומרנה בידי גורמים פוליטיים שהרכיבו את הסוכנות היהודית, תנועת העבודה, האגף האזרחי והאגף הדתי. בין היתר, לצורך שימור חלוקת העולים המאוזנת (הפריטטית, ב.ד.) בין התנועות הפוליטיות בפלשתינה-א"י.

הקשר של התנועה הציונית והסוכנות היהודית לארצות המגרב: אחרי מלחמת העולם השנייה החלה התנועה הציונית בארץ ובחו"ל לחפש קהילות יהודים גם מעבר ליבשת אירופה. עד אז הקשרים עם הקהילות היהודיות במזרח ובארצות האסלאם היו שוליים. יחיעם ויץ שחקר את קשריה של התנועה הציונית עם יהדות המזרח וארצות האסלאם טען שהקשרים היו "מצומצמים ובלתי סדירים". לשיטתו, עקב תוצאות מלחמת העולם השנייה הפכה יהדות המזרח לנכס דמוגרפי עבור העם וארץ ישראל.

אליהו לולו [הכרמלי], יו"ר הסתדרות 'פועלי המזרח' בירושלים ומראשי 'מפא"י', היטיב להגדיר את התעלמות התנועה הציונית מיהדות המזרח [...] "מצרים הסמוכה 'טרה אינקוגניטה' [אדמה עלומה, ב.ד.], נשארה עד כה והנמצא מעבר לראס אלנקורה [ראש הנקרה, ב.ד.], מעבר להרי החושך". בדיון במזכירות מפא"י (24.11.42) לנוכח הידיעות על השמדת יהודי אירופה, ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, עמד אליהו דובקין על האתגר העומד בפני התנועה הציונית

²¹ לבסקי. עלייה וקליטה ביישוב. עמ' 155.

²² דומיניץ. עלייה והגירה. עמ' 33.

²³ אלרואי. אימגרנטים. עמ' 16, 21-23.

²⁴ זרטל. נפשות נעלמות. עמ' 121, 125. ועמ' 115-116.

²⁵ עופר. העלייה, הגולה והיישוב. עמ' 70, 71, 83.

ולפני הישוב בארץ [...] ו"הצורך למצוא חלופות ליהדות אירופה ההולכת ונכחדת". לטענתו, החלופה העיקרית ליהדות זו הם [...] "שלושת רבעי מיליון יהודי המזרח. יהודי צפון אפריקה, עיראק, מצרים והארצות הסמוכות". למעשה, דובקין הגדיר את הרזרוואר של העם היהודי עוד לפני קבלת הדיווח של דוד שאלתיאל שנשא באופן מקרי את תאריך הפגישה של מזכירות מפא"י - "בצפון אפריקה קיים הרזורבואר של יהודים עבור פלסטין" הוא ציין שאם ישלחו שליחים מתאימים [...] "אפשר לצפות לעלייה משמעותית מצפון אפריקה". אחרת הוא צפה "קטסטרופה שאי אפשר לעצור אותה".²⁶ לא ברור האם שאלתיאל חזה אסון להתבוללות או לפרעות ביהדות צפון אפריקה. ראש המוסד לעלייה ב', שאול מאירוב [אביגור, ב.ד.] אמר באותו דיון ש"את העלייה מארצות המזרח התחלנו כאשר נסגרו בפנינו ארצות אירופה". ואילו אהרון כהן, השליח לאיראן, טען [...] ש"אלמלא סגירת השערים וחיפוש הדרכים להצלת פליטי אירופה, ספק רב אם היינו מגיעים ליהדות המזרח".²⁷

גם החרדה מפני גורל דומה ליהדות המזרח לזה של יהדות אירופה היה בין השיקולים שהביאו את התנועה הציונית לשנות יחסה כלפי יהדות ארצות המזרח והאסלאם. לראיה הביא ויץ מדברי בן-גוריון כבר בראשית 1943 [...] "לא צריך לחכות שיפולין תחזור" שם²⁸ [הפרהוד' עיראק, ב.ד.] ניתן להניח, שחרדות מנהיגי התנועה הציונית והישוב שהתבססו על ניסיונה המר של יהדות אירופה בפוגרומים ואל מול מוראות השואה הושלכו על יהדות המזרח וארצות האסלאם. לשיטתה של אסתר מאיר-גליצנשטיין "הממסד הציוני ראה במהגרים מארצות המזרח אלמנט לא פרודוקטיבי [...] "שלא סיפק את העבודה הצפויה". להערכתה קריטריון העלייה הסלקטיבית נועד למנוע מקהילות יהודיות במזרח לקבל סרטיפיקטים לעלייה לא"י [...] "בעולם היהודי הם נתפסו כפחות חשובים ומתקדמים ולבנטיניים בגין תרבותם הנחותה" [...] ולא התאימו לערכי היישוב המאורגן".²⁹ ומכאן שפעילות התנועה הציונית בארצות האסלאם הייתה מצומצמת. השינוי בעמדת התנועה הציונית כלפי יהודי ארצות האסלאם קרה, להערכתה, עקב ה'פרהוד' בעיראק (1941) שהבהיר לראשי היישוב המאורגן את הסכנה הצפויה ליהודים בארצות אלה.

רעיון 'החלוץ' האחד ותוכנית המיליון": בשלהי שנת 1942 העלה דובקין רעיון להכשיר שליחים לארצות המזרח שלא ישקפו את המחלוקות הפוליטיות בתוך התנועה הציונית בכלל ובין המפלגות הארץ ישראליות בפרט- 'החלוץ' האחד'. הרעיון קיבל את הסכמה נציגי ברית הארגונים החלוציים (הברית) שכללה את התנועות הציוניות: 'דרור', 'השומר הצעיר' (השוה"צ), 'הנוער הציוני', נוער חלוצי מאוחד (נוח"ס) ו'בני עקיבא'. תנועת אגו"י לא הוזמנה להצטרף לברית. התנועה הרוויזיוניסטית אף היא לא הוזמנה בגין המאבק הפוליטי בין הרוויזיוניסטים לבין התנועות הסוציאליסטיות. אפשר לטעון כי הדרה זו הייתה בין הגורמים לכישלון התוכנית. להערכתו של דובקין "כיבוש ארצות צפון אפריקה פתח לפנינו אפשרות של קשר עם קיבוצים יהודים מקומיים".³⁰ שנה לאחר מכן הציג דוד בן גוריון את 'תוכנית המיליון' שנועדה להתמודד עם תוצאות השואה ולאפשר העלאת המונים לא"י כדי לשמר את עתידו של העם היהודי.³¹ שתי התוכניות אמורות היו להשלים זו את זו. מאיר-גליצנשטיין ראתה בתוכניתו של בן גוריון "לגייס

²⁶ את"ה 14/4 דוח דוד שאלתיאל על צפון אפריקה (24.11.44).

²⁷ ויץ. **מודעות וחוסר אונים**. עמ' 130-140, 148. מצוטט אצלו

²⁸ ויץ. שם. עמ' 130, 132. מצוטט אצלו

²⁹ Meir-Glitzstein. From Eastren Europe. pp 29,34-39.

³⁰ אצ"מ S32/616/1. פרוטוקולים התייעצות מחלקת העלייה בשאלת קורס למדריכים בשביל ארצות המזרח התיכון. (7.12.42); (11.12.43)

³¹ הכהן. **תוכנית המיליון**. הספר עוסק בתוכניתו של דוד בן גוריון להעלאת מיליון יהודים בשנים 1942-1945.

מיליון יהודים שמחציתם מארצות המזרח מטרם לגיטימית שביטאה צורך בשליטה בהגירה לא"י והקמת מדינה יהודית". [...] עם זאת, ציינה שעדיפות ניתנה להצלת שארית הפליטה מאירופה. שליטתה תוכנית המיליון העמידה את יהדות ארצות האסלאם בסכנה אותה ביקשו ראשי היישוב, למעשה, למנוע. התוכנית הייתה [...] "הגזמה בסכנה ליהודי המזרח שנועדה להצדיק את עצמה.³² על שולחנו של דובקין הונח תזכיר מפורט של הפריסה הציונית הצפויה במגרב. מטרות התזכיר היו לאחד את התנועות הציוניות המקומיות בכול ארצות המגרב שתפעלנה בכול אחת מערי המגרב כיחידה מרוכזת, למפות את כוחות ההוראה בלימוד העברית במגרב ולהתחיל בעלייה "של אנשים מוכשרים לעבודה גופנית ובעלי מקצוע מסוימים". התזכיר, ניתן להניח, הוכן כקווים מנחים ליישום רעיון 'החלוץ האחיד' בצפון אפריקה. יהודה בראגינסקי, ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד' וממנהיגי עליה ב' והחלוץ, העיר בדיון על קורס השליחים לארצות המזרח התיכון, [...] ש"חבל שיוזמות אלו צפות ועולות אצלנו רק מתוך קונוקטורה. פנינו צריכים להיות בעיקר אל המגויסים ולשליחויות ולתפקידים משכבר".³³ ניתן להבין מדבריו שרעיון 'החלוץ האחיד' היה תוצר של מצב מסוים שנועד לפתור בעיה ספציפית של יהדות מסוימת – יהדות המזרח וארצות האסלאם, בעוד שהצלת יהודי אירופה באותה עת הייתה עשויה להיפגע מיישום רעיון 'חלוץ האחיד'. עם זאת, הוא פעל לגיוס חברי קיבוצים לקורס.³⁴ באותה עת, שאול אביגור, האחראי על המוסד לעלייה ב', נאם בפני קורס להכשרת שליחים במתכונת 'החלוץ האחיד' והבהיר ש-

המוסד לעלייה ב' ניסה להפיח רוח חיים בהעפלה בארצות המזרח וצפון אפריקה, כחלק מחידוש העלייה ומימוש היעד של השגת רוב יהודי בארץ ישראל. [...] אך שליחות השליחים לצפון אפריקה בוטלה, כי הפכה למיותרת עוד לפני שאלו הגיעו ליעדם, כי ניתן היה לוותר על הבסיס בצפון אפריקה כי צרפת שוחררה.³⁵ נאומו של אביגור נישא כאשר שליחים ארץ ישראלים כבר פעלו בצפון אפריקה ועסקו בעיקר בחינוך וארגון הנוער המקומי. כלב קסטל, שהשתתף בקורס השליחים ולאחר מכן נשלח לצפון אפריקה לסייע בהעפלת הספינה 'יהודה הלוי', ראה את מטרת רעיון 'החלוץ האחיד' כך: ה"שליחות לארצות הללו [צפון אפריקה, ב.ד.], צריכה להיות במצע אחיד, כוללני ומוסכם, ולמנוע העברת הפילוג [שהתחולל במפא"י והביא להקמת סיעה ב', ב.ד.], העושה שמות בארץ לנוער שטרם נגוע במחלותינו".³⁶ לאור הניסיון הארץ ישראלי, הימנעות מיבוא הפעילות הפוליטית הארץ ישראלית למגרב עשויה הייתה להתאים לקהילות שם, אך נאמנות השליחים לערכי תנועתם הייתה חזקה מהם.

רעיון 'החלוץ האחיד' לא רווה נחת משני קצוות הקשת הפוליטית בפלשתינה-א"י. משה יונג מתנועת 'תורה ועבודה' הודיע ל'בח"ד' [ברית חלוצים דתיים]³⁷ צרפת, ש"אין הסכם על 'החלוץ האחיד' בשביל כול אותן ארצות בהן היו קיימות תנועות נפרדות לפני פרוץ המלחמה". [...] "הסכמנו להסכם כזה רק בארצות הלבנט [הלבנט לא כולל את צפון אפריקה, ב. ד.] וגם בהן באנו

Meir-Glitzstein, Esther .ibid. pp 87.

32

33 אצ"מ S6/3852. תזכיר (ללא תאריך). דובקין הוסיף בכתב ידו שיש לבדוק איפה נמצאים המורים ששמותיהם הוזכרו בתזכיר.

34 אי"ט 12-1/8/1. כנס שליחים במרכז לתולדות כוח המגן – ההגנה בהנחיית גרשון ריבלין. (15.11.88). עדותו של השליח עקיבא מקיבוץ נען.

35 בועז. שאול מאירוב (אביגור). עמ' 532-533.

36 קסטל. שליחותי באפריקה הצפונית. עמ' 322.

37 בח"ד הייתה תנועת הנוער של הפועל המזרחי שפעלה ברחבי אירופה וגם בצפון אפריקה להעלאת צעירים להתיישבות הדתית בארץ ישראל.

למסקנה ברורה כי אין לדבר זכות קיום³⁸. במילים אחרות ההסכם היה צריך להתבצע במדינות בהן לא הייתה קיימת פעילות מוקדמת של מפלגות ארץ ישראליות. בדיון של מזכירות 'הפּוּה־מ"ז' דווח שבצפון אפריקה שיש להקים חזית אחידה של שני הגופים שבשליטתו 'בח"ד' ו'תורה ועבודה'³⁹. מנגד הביקורת בתנועת העבודה לא נפלה מזו של הציונית הדתית. תנועת 'דרור' הסוציאליסטית, שפעלה עצמאית בצפון אפריקה אף היא התלוננה ש"לא קיבלה תמיכה או עזרה כלשהי מאף מוסד ציוני או כול מוסד אחר"⁴⁰.

תקופה קצרה בלבד פעלו בתוניס שלוחים של רעיון 'החלוץ האחיד'. השליחים הראשונים היו יגאל כהן ואפרים פרידמן חברי קיבוץ בית אורן מטעם תנועת 'הקיבוץ המאוחד', ונפתלי בר-גיורא, חבר קיבוץ שדה אליהו מטעם תנועת הפועל המזרחי. עד מהרה התברר שאחד השליחים איש תנועת 'המזרחי' ניסה "להטות את הנוער לתנועתנו"⁴¹. נפתלי בר-גיורא פרש והחל לפעול בצורה עצמאית בלב. מעדותו של אפרים פרידמן [בן חיי ב.ד.] הסתבר שגם הוא וחברו יגאל כהן פעלו גם הם לפי קווי תנועתם. כשחזרו ארצה דיווחו ש"התנועה בתוניס הייתה בת 300 חברים אם כי ללא דתיים"⁴². פרידמן הציע לבחון מחדש את רעיון שיתוף הפעולה עם 'הפּוּה־מ"ז'. למעשה יישומו של רעיון 'החלוץ האחיד' לא צלח בצפון אפריקה⁴³. כחצי שנה אחרי אימוץ הרעיון של 'החלוץ האחיד' דיווח שבועון 'הד המזרחי' שעיתון 'הפועל הצעיר' מיום 22.7.43 היכה על חטא על ההזנחה של יהדות המזרח על ידי התנועה הציונית וקרא לשנות את גישת התנועה הציונית כלפי יהדות המזרח⁴⁴.

שתי התוכניות 'החלוץ האחיד' שהעלה דובקין בשלהי 1942, ו'תכנית המיליון' שהעלה בן-גוריון לסדר היום הציוני בשנת 1943, ביטאו את הצורך של התנועה הציונית למלא את הארץ ביהודים ולא משנה מוצאם. צורך שביטא חרדה גדולה לעצם יישום הרעיון הציוני -- שיבה לציון. שתי התוכניות לא יושמו בצפון אפריקה מפני שהסוכנות היהודית לא העבירה תקציבים ראויים ולא הקצתה מספיק שלוחים לצפון אפריקה. אסתר מאיר טענה שלתנועת 'החלוץ האחיד' היו שני פנים: הראשון, מתן "פתרונות לבעיות ארגוניות וחינוכיות בארצות המזרח". השני, נועד [...] "להבטיח את שלטון מפא"י על מקורות העלייה במסגרת המאבק סביב הפילוג במפא"י"⁴⁵. כך, האג'נדה הסמויה -- החשש מאיבוד שליטת מפא"י בעלייה גברה על תוכנית 'החלוץ האחיד'. למעשה, מאז העלייה השנייה מדיניות העלייה של התנועה הציונית/הסוכנות היהודית כלפי יהדות המזרח הייתה עטופה במעטה של קריטריונים נוקשים. משביקשו יהודי סלוניקי לעלות ארצה בשנת 1913, הם לא נענו על ידי ארתור רופין, מראשי התנועה הציונית, כיוון ש"לא עמדו בקריטריונים המסורתיים של עולים רצויים. [...] הם לא היו עתירי הון ואף לא בעלי נטיות

³⁸ אצ"ד 00239/200/007. מאת משה יונג אל בח"ד צרפת. (17.12.45); אצ"ד 00056/100/008. ישיבה עם הארצות איטליה, תוניס: (11.12.46).

³⁹ אצ"ד 00056/100/008. שם לעיל.

⁴⁰ אצ"מ S32/564. מאת משה קליגר אל מזכירות 'דרור' בארצות אירופה ואל מחלקת הנוער של הסוכנות היהודית. (10.10.47).

⁴¹ קסטל. הערה 34 לעיל. עמ' 331; את"ה 14/1 בדוח של יגאל כהן ואפרים פרידמן הם ציינו "שחבנו השלישי מטפל למעשה אך ורק בדתיים ומחנך אך ורק לתנועתנו" [...] "לצערנו צריך לעשות רביזיה בנוגע לשיתוף עם הפועל המזרחי". הם עצמם העידו כי הם פועלים באופן "אל מפלגתי לא למפא"י ולא לקיבוץ אלא להסתדרות". שנשלטה בידי מפא"י.

⁴² אי"ט 13-2/19-4. ראיון של אפרים בן-חיים (פרידמן). (ללא תאריך). עמ' 12-13; את"ה 14/1. דוח של אפרים פרידמן בעניין הסכם התנועה האחידה. (28.12.43).

⁴³ אצ"ד 18/100/008. דוח של נפתלי בר-גיורא [כינויו 'יריב', 'ישכר'] על 'התפרקות' שלישיית השליחים הראשונים של 'החלוץ האחיד' לצפון אפריקה (24.2.44).

⁴⁴ עדס, אברהם. שלוחים לגולת המזרח. עמ' 4.

⁴⁵ מאיר. התנועה הציונית ויהודי עירק. עמ' 90.

חקלאיות [...] אלא [...] אנשי משפחה ובעלי מלאכה או פועלים עירוניים".⁴⁶ שלושים שנה מאוחר יותר, בשנת 1944, העלתה מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית טענה דומה לגבי עולים אלגיראים שלאחר עלייתם לא נקלטו בארץ. "כמה מהעולים כבר פנו לשלטונות לחזור אלגיר". בפנייה אל המשרד הארץ ישראלי באלגיר כתב מזכיר מחלקת העלייה [...] "אנו מעוניינים שיעלה ארצה בראש וראשונה חומר אנושי המוכן ומוכשר לעבוד כאן בארץ בכל התנאים".⁴⁷ הגדרה אליטיסטית זו קיבעה, לאורך זמן, את עמדת הסוכנות היהודית כלפי העלייה לא"י מקהילות המגרב. עם זאת, צריך לציין שבאותה שנה סוגיית העלייה הסלקטיבית ירדה מסדר היום הציוני ולא הייתה רלוונטית לגבי יהודי אירופה אך הייתה אקטואלית לגבי יהדות המגרב.

בדוח של השליחים 'התאומים' – אפרים פרידמן ויגאל כהן⁴⁸ – אחרי שליחותם השנייה, הם הציעו קווים מנחים למדיניות העלייה מצפון אפריקה למרות ששליחותם התמקדה בעיקר בחינוך והם לא עסקו ישירות בקידום העלייה מצפון אפריקה. הם המליצו על עליית חלוצים "בממדים של עשרות חברים לכל שדיוול". בנוסף, הציעו להעניק יתרון לעליית בעלי הון ולארגן עבורם סיורים להכרת הארץ. הם הזכירו את פוטנציאל העלייה ההמונית של משפחות שלמות. עם זאת הם העלו חשש [...] ש"עלייה מארצות המגרב תהיה ללא "הכרה ציונית מעמיקה".⁴⁹ המלצה שמחדדת את הדילמה עמה התמודדה התנועה הציונית עליה אליטיסטית או המונית

אסתר בנבסה טענה "שמקובל לדבר על ייחודה של הציונות במזרח מפני שמתעלמים מממדיה הפוליטיים ומתמקדים בממדיה הדתיים והמיסטיים". בעוד שהאתוס הציוני נבחן "על פי קנה המידה של ההיסטוריוגרפיה המוקדשת לתולדות קהילות אשכנז".⁵⁰ טענתה נתמכה על ידי ניצה דרויאן, שטענה "הקיבוצים היהודיים בארצות האסלאם כמעט ולא הוכרו כמי שנטלו חלק בהתפתחות היסטורית זו לא מהבחינה האידאולוגית והאינטלקטואלית ואף לא מהבחינה הארגונית מעשית, עד העליות הגדולות עם קום המדינה".⁵¹ (חוקרות אלה וחוקרים אחרים התמודדו עם מקומה של ההיסטוריוגרפיה של יהדות ארצות האסלאם במסגרת ההיסטוריוגרפיה הציונית – ישראלית).⁵²

ברגע האמת, לנוכח מוראות השואה לא הייתה ברירה בפני התנועה הציונית אלא לשנות את מדיניותה לעלייה המונית לא מבוקרת ולא מתוכננת שסתרה את מיתוס העלייה החלוצית-התיישבותית. שינוי זה הצביע על גמישות בקריאת המציאות בה תפקדו מוסדות הישוב. אם כי, זרטל הבהירה ש-

ההעפלה והמעפילים שימשו [...] בידי מנהיג היישוב, בן-גוריון, נשק רטורי ופוליטי שנועד לגייס ולכבוש עמדות כוח בהנהגה הציונית. [...] עם זאת "הזיכרון הקולקטיבי [...] משקף היסטוריה מטעם ולכן ראוי להתייחס בזהירות למשמעויות ההרואיות שהתלו למפעל ההעפלה הבלתי לגאלית המחתרנית, אך המאורגנת".⁵³

⁴⁶ שילה. עליית המונים או עליית נבחרים? עמ' 128.

⁴⁷ אצ"מ S6/3848. מאת יוסף בכר. מזכיר מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית אל ההסתדרות הציונית באלגיר. (13.3.44).

⁴⁸ התאומים היו אפרים פרידמן (לימים בן חיים) שכונה אמיל ויגאל כהן שכונה קולא. שניהם מבית אורן. אוהיון. **פרק עלום**, עמ' 10;

⁴⁹ אצ"מ S5/795. דוח השליחים 'התאומים' – אפרים פרידמן ויגאל כהן על אלגיר, תוניס ומרוקו. (17.6.45).

⁵⁰ בנבסה. ציונות ופוליטיקה מקומית. עמ' 36.

⁵¹ דרויאן. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. עמ' 85.

⁵² כתב העת 'פעמים' פרסם מיום מהקמתו סדרה של מאמרים שעסקו בנושא. עצם הקמתו של המכון לחקר יהודי המזרח ביד בן צבי העידה על ההכאה על חטא של היסטוריונים וסוציולוגים ישראלים שהתעלמו מיהדות המזרח וארצות האסלאם והשתמשו בה כחומר ביד היוצר לצורך מחקריהם הסוציולוגיים והאנתרופולוגיים בעיקר כדי להראות עד כמה שונה אוכלוסיית עולים מהמזרח מזו של מזרח אירופה. זרטל. **זהבם של יהודים**. עמ' 15, 16,

בהיסטוריוגרפיה הציונית והישראלית בולטת ההתעלמות מפועלם של המעפילים שבימוניהם האישיים, בהשקעה פרטית וללא משאבים מהמדינה, תארו את קורותיהם. זאת לעומת ההשקעה המוסדית במוזיאונים שהוקמו להנצחת ההעפלה והאדרת פועלם של ההסתדרות הציונית, התנועות הפוליטיות, 'ההגנה', 'הפלמ"ח' ו'הפלי"ם'.

מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית כלפי יהודי ארצות המגרב: מיום היווסדה של התנועה הציונית הופנתה תשומת לבה בעיקר ליהדות אירופה. קול קורא של בנימין זאב הרצל, מנהיג התנועה הציונית, לקהילות צפון אפריקה בתחילת המאה שעברה היה 'קול קורא במדבר'. אפשר לזהות שתי תקופות במדיניות העלייה של הסוכנות היהודית מול ארצות אפריקה הצפונית: האחת, משנות ה-30 של המאה שעברה עד סיום מלחמת העולם והשנייה, בין השנים 1947-1948. לאורך השנים, לפני ולאחר הקמת המדינה, לא סמכה הסוכנות היהודית על המנהיגות המקומית לנהל את ענייני התנועה הציונית במגרב. השליחים הראשונים לצפון אפריקה, אפרים פרידמן ויגאל כהן, המליצו למנות את ד"ר ליאופולד ברטוואס כבא כוחה של הסוכנות היהודית בתוניס. בנימין הלר היה בא כוחם של מספר מוסדות ציוניים באלג'יר. השליח אפרים צור התייחס בעדותו לבעייה זו:

בצפון אפריקה לא היה שום גוף מאורגן אחד, היו קיימים מוסדות ציוניים כלליים בראשיתם היו בנויים על יסוד פטריארכלי, כלומר, איזה יהודי יוצא אירופה לשעבר היה נשיא ההסתדרות הציונית, שלא הייתה קיימת במציאות.⁵⁴

כלומר, אם היו במגרב מסגרות אירגוניות הן היו ריקות מתוכן וללא חברים. הביקורת שעולה מעדות השליח אינה כלפי הקהילה אלא כלפי הנציגות מטעם הסוכנות היהודית שניהלה את משרדיה וענייניה בארצות המגרב. מחלקת העלייה הגדירה את התנאים לעלייה מטריפוליטניה וטוניסיה בגין החשש שוועדי העלייה בארצות אלו יאפשרו עליית 'מקרים סוצאליים' קרי הגבלת גיל העלייה ארצה לבני 25 שנה. והמזכר ציין ש"בטוניסיה כמו בטריפוליטניה אין התנאים מאפשרים לקיים את המוסדות כפי שנהוג בארצות אירופה".⁵⁵ כל זאת לאחר מלחמת העולם השנייה ובניגוד לתפיסת הרזורבואר של הסוכנות היהודית. למעשה מחלקת העלייה מנחה את הוועד הפועל של הפוהמ"ז שהקמת מבנה ארגוני של משרד ארצישראלי אירופאי בתוניס יגרום רק לסכסוכים שיזיקו לשליחות של שם. אם כן, לסוכנות היהודית על מרכיבה הפוליטיים היו 'נאמנים' אירופאים ולא מקומיים שעשו את דברה ופעלו ישירות מול ולפי הנחיותיה מירושלים. עמדתו של שפירא מחזקת את הטענה שדיווחי השליחים השפיעו על מקבלי ההחלטות ביישוב המאורגן בפלשתינה-א"י בכול הקשור לעלייה מהמגרב.

במזכר פנימי של נ. וילנסקי, מהמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית שהופנה למשה שרתוק שעמד בראשה, התברר כי הקשיים בטיפול וסיוע ליהודי לוב נבעו הן מהקושי לקבל מידע על חיי הקהילה והן מהבירוקרטיה בוועד הלאומי. הכותב הציע להציב בהדרגה את כול יהדות המזרח תחת חסותה 'האימפריאלית של הסוכנות'. מפני ש'חרד לכפילות בין הוועד הלאומי והסוכנות היהודית'.⁵⁶ תפיסה 'אימפריאליסטית' זו שאין מבלעדי הסוכנות היהודית, אם במודע ואם לא במודע, ננקטה בגירסה הקולוניאלית כלפי יהדות המגרב שהכתיבה את התייחסותה לאורך השנים לקהילות היהודיות במזרח התיכון וצפון אפריקה.

⁵⁴ אי"ט 2-13-56/4. עדותו של השליח אפרים צור על השליחות לצפון אפריקה. (ללא תאריך).

⁵⁵ אצ"מ S6/3849. מאת מחלקת העלייה, אל הוועד הפועל של הפועל המזרחי. (23.11.45).

⁵⁶ אצ"מ S53/1554. מזכר מאת נ. וילנסקי למשה שרתוק – פעולת הסוכנות לטובת יהדות לוב. (10.5.43).

חיים ברלס, ממחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, העביר לאליעזר קפלן, מנהל מחלקת הכספים בסוכנות היהודית, תזכיר ובו הצעה ליישום המלצות 'ועדת אונסקופ' שדנה בגורל הפליטים היהודים וחלוקת פלשתינה-א"י. ההצעה דיברה על עליית 150,000 עולים מאירופה ומארצות המזרח התיכון לפלשתינה-א"י. לא ברור אם הכוונה לתורכיה, לבנון מצרים וסוריה בהצעה לא הייתה התייחסה כלל לקהילות היהודיות בצפון אפריקה.⁵⁷ התזכיר נכתב חודשיים אחרי ששתי ספינות העפילו כבר מצפון אפריקה וגורשו לקפריסין. לא ברור אם התזכיר הביא בחשבון את תוכנית 'המיליון' ורעיון 'החלוצ' האחד' שהגו בן גוריון ודובקין. אפשר להניח שרמת התיאום בין מחלקות העלייה, הארגון, המדינית והכספיים של הסוכנות היהודית היה רופף.

התאחדות עולי צפון אפריקה בארץ ישראל הפעילה 'לחץ מתון' על הסוכנות היהודית שתדאג לאחיהם במגרב ולגרעינים הראשונים שעלו כבר ארצה. בפגישה בין אליהו דובקין לנציגי ההתאחדות סוכם שהסוכנות היהודית תכיר בהתאחדות כמייצג העולים מצפון אפריקה, אך ללא ייצוג במחלקת העלייה.⁵⁸ סיכום תמים לכשעצמו שביטא הן את חולשתה של ההתאחדות והן את התעלמותה של הסוכנות ממנה. ניתן לשער שהסביבה בה פעלה הסוכנות היהודית – ארצות המגרב – הייתה ה ומורכבת. קרי ארצות ערביות מוסלמיות. אם מוסיפים את שואת יהודי אירופה לאגינדה הציונית היה עליה לתמרן בין סדרי עדיפויות וצרכים פוליטיים רבים. לתנועה הציונית היו עקרונות ברזל לגבי העלייה. הציונות המגשימה הסתכמה ב"שלושה יסודות בפרוצס: השפה העברית, הכשרה גופנית, חברתית ומקצועית".⁵⁹ העולים-חלוצים הפוטנציאליים מצפון אפריקה לא עמדו בעיקר בתנאי של ההכשרה החקלאית, אלא רק בידיעת השפה העברית ובשאיפתם לעלות ארצה.

בתחילת שנות ה-30 של המאה שעברה היו ניסיונות היוליים להעלות יהודים מארצות המגרב. אם כי מתוך 2,400 רישיונות שניתנו בשנים 1932-1933 לא נופק רישיון אחד לארצות המגרב.⁶⁰ רישיונות העלייה הוקצו באמצעות המשד הארץ ישראלי המקומי ששימש גם מקום משכנה של הפדרציה ציונית וגם של מוסדות ציוניים אחרים, כמו קרן היסוד וקק"ל. הסוכנות היהודית העדיפה להעלות מהמגרב פליטים יהודים מאירופה לפלשתינה-א"י והתעלמה מקהילת יהודי צפון אפריקה. לאחר מלחמת העולם השנייה עמדה לנגד עיניה של הסוכנות היהודית בנוסף להצלת שארית הפליטה גם הצלת פליטים יהודים אירופאים ששהו בצפון אפריקה למרות שהם לא עמדו בסכנת חיים. מקבץ בקשות לעלייה ממדינות המגרב יפיג את הערפל סביב מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית כלפי יהודי צפון אפריקה ולוב לפני ומיד לאחר שחרור אפריקה הצפונית מעול הגרמנים והאיטלקים. גיורא יוספטל שקיבל לידיו את צפי המעפילים מקפריסין מצא לנכון להזהיר את הממסד הציוני "עלינו להתייחס לספרדים האלה בהסתייגות מאקסימאלית היות ובמספרים אלה כלולים גם אנשי עליית הנוער וגם עולים שנרשמו בתנועות רק לשם יתרוונות חמריים".⁶¹ הודעתו של יוספטל הופצה לכל הממסד הציוני ונועדה להרים 'דגל אדום' מפני עליית צפון אפריקאים. באותה תקופה יהודי יוון, תורכיה והבלקן לא נתפסו כספרדים ויהדות

⁵⁷ אצ"מ S6/5155. תזכיר מאת חיים ברלס, בריסל אל אליעזר קפלן, גינבה. (7.9.47).

⁵⁸ אצ"מ S/6/1435. סיכום פגישה בין אליהו דובקין ראש מחלקת עלייה בסוכנות היהודית לבין התאחדות עולי צפון אפריקה בא"י. (6.4.44).

⁵⁹ חיות. הכשרה. עמ' 63; אפרת. 'השומר הצעיר'. עמ' 138-148.

⁶⁰ אצ"מ S6/2537. חלוקת רישיונות לפי הארצות לתקופה אוקטובר 1932 - מרץ 1933. (ללא תאריך).

⁶¹ אצ"מ 3/467-455 מאת דר. ג. יוספטל אל משה שפירא, המדור לטיפול בעולה, מחלקת העלייה, ועדת השליחים, ההסתדרות הכללית ומחלקת העלייה של הפה"י. (19.1.47).

המזרח מעירק, סוריה, לבנון וממצרים עלתה ארצה בדרך כלל בדרכי היבשה ולכן אפשר שכוונתו הייתה לגבי הספרדים הצפון אפריקאים.

בקשות עלייה ממרוקו: כלפי עליית הקהילה היהודית במרוקו נקטה הסוכנות היהודית בסדר העדיפות -- יהדות אירופה. יוסף טולידנו, נשיא קק"ל במכנאס, פנה לראש הנהלת הסוכנות היהודית לקבל מידע ברור "על דבר עלייה גדולה מעירנו בפרט וממרוקו בכלל". [...] הוא התבקש למלא טפסים המתאימים שנשלחו עבור שלושה חלוצים: מאיר אלקליי, ניסים מלכה ויהודה מלול. מזכיר מחלקת העלייה ביקש מהפדרציה הציונית במכנאס לבדוק אם פניית ארבע משפחות עדיין אקטואלית. [...] "שלושה מועמדים אחרים אליהו אברהם, יצחק כהן ואליהו טולידאנו, "יש לחקור אם הם מתאימים עד כה לעלייה ואם יש להביאם בחשבון בסרטיפיקטים שאנו שולחים לכם בכל חצי שנה".⁶² למעשה תשובה מעין זו נועדה לרפות את מבקשי העלייה ממרוקו. הטפסים מולאו בידי העולים הפוטנציאליים על פי דרישות הסוכנות היהודית ובכל זאת תשובתה הערימה קשיים בדרך לקבלת הרישיונות. ההתכתבות רומזת שהסוכנות היהודית הקצתה כל חצי שנה רישיונות עלייה למרוקו. אך למעשה בתחילת שנות השלושים של המאה שעברה לא הוקצה רישיון אחד למרוקו. הסבר אפשרי לסתירה בין מדיניותה ליישומה שיהויד מרוקו לא היו ערים לפער הזה וקיבלו את תשובות הסוכנות היהודית כמובן מאליהן

בשנת 1935 פנה חיים ברלס, חבר ועד ההצלה בקושטא [איסטנבול, תורכיה ב.ד.] להסתדרות הציונית בפאס לקבל את הפרוטוקול שקרא לשיתוף פעולה בין קהילות מכנאס ופאס ולהקמת ועדת עלייה משותפת במרוקו.⁶³ התהליך החל בפנייתו של ברלס, בקונגרס הציוני בלונדון באותה שנה ליוסף לוי, הנציג המרוקאי לקונגרס, להקים ועדה מרכזית משותפת לכול סניפי ההסתדרות הציונית במרוקו. ברלס הוסיף שהסוכנות היהודית טרם קיבלה את מכסת הרישיונות לתקופה זו מלבד רישיונות למטרה מסוימת עבור גרמניה.⁶⁴ כתירוץ למדיניות העלייה כלפי המגרב הטילה הסוכנות את האחריות על אי קבלת רישיונות עלייה למגרב על ממשלת המנדט. בעוד שסרטיפיקטים שהתקבלו ממנה הוקצו ליהדות גרמניה. האם הסיבה הייתה שהמגרב טרם הוכרז כארץ אויב. אבל גם גרמניה באותה שנה לא הוכרה כארץ אויב. התפיסה ה'אימפריאליסטית' של הסוכנות היהודית בצפון אפריקה נועדה לנטרל כול יזמה שאינה בשליטת הארגונים הציוניים שפעלו שם תחת חסותה. כך, יוסף בכר, מזכיר מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, ביקש מיוסף לוי בפאס לקבל מידע על חברי ועדת העלייה בקזבלנקה האחראית ועל חלוקת הרישיונות "שמזמן לזמן" הוקצו למרוקו. בכר ביקש לדעת מדוע הקהילה בפאס אינה מעוניינת להצטרף לוועדת העלייה המרכזית בקזבלנקה.⁶⁵ לשאלתו זו לא התקבלה תשובה מקזבלנקה. ההסתרות של הסוכנות היהודית מאחורי הטעון ש'מזמן לזמן' הוקצו רישיונות עלייה למגרב חוזר על עצמו.

רשימה של עשרה מועמדים לעלייה בציון מקצועותיהם נשלחה ממשדד הקרן הקיימת לישראל (קק"ל) בפאס לסוכנות היהודית. לרשימה צורפו פניות אישיות של שני חייטים רפאל דנאן וניסים כהן. משרד קק"ל בפאס שלח רשימה נוספת למחלקת ההגירה של הסוכנות היהודית ובה פורטו נתונים והמלצות על טיבם של כ-עשרים מועמדים לעלייה. ברשימה אחרת פורטו מקצועותיהם –

⁶² אצ"מ S6/2612 מאת יוסף בכר – מ"מ מזכיר מחלקת העלייה והעבודה אל קק"ל מכנאס. (28.9.33); אצ"מ S6/3848. מאת י. טולידאנו קק"ל מכנאס אל הסוכנות היהודית בירושלים. (18.10.33).

⁶³ אצ"מ S6/1797. מכתבו של חיים ברלס הסוכנות היהודית אל מנהל מחלקת העלייה בהסתדרות הציונית בפאס. (3.9.36).

⁶⁴ אצ"מ S6/1979. מכתבו של חיים ברלס מנהל מחלקת העלייה הסוכנות היהודית למר יוסף לוי, פאס מרוקו. (28.11.35).

⁶⁵ אצ"מ S6/3854. מאת יוסף בכר מזכיר מחלקת העלייה אל מר יוסף לוי, פאס, מרוקו. (7.5.1936). 6.

מכונאים, ספרים, חייטים, דפסים, נהג וצורף. למעט מועמד אחד כולם היו צעירים.⁶⁶ הסוכנות היהודית ניצלה את הביזור של ניהול ועדות עלייה נפרדות בערים במרוקו ונקטה בשיטת הפרד ומשול מול קק"ל ומול קהילות פאס, מכנאס וקזבלנקה בשני המקרים לא ידוע אם בקשות אלה נענו על ידי הסוכנות היהודית.

בתחילת שנות הארבעים של המאה שעברה העביר ועד העלייה במשרד הארץ ישראלי במכנאס לסוכנות היהודית רשימת מפורטת של מועמדים לעלייה עם בני משפחותיהם כולל הונם העצמי. ברשימה בלטו בעלי צווארון כחול כמתחייב מהקריטריונים הציוניים. בפנייה ציין הוועד שהוא אינו יודע "מה מעניין אתכם [את הסוכנות היהודית, ב.ד.] כעת, אם בעלי הון או בעלי מקצוע". כלומר הערפל, בקשר לקריטריונים של העלייה למרות שהפדרציות הציוניות, היה רב, חרף העובדה שנשלחו דפי הסבר -- הקריטריונים להגירה -- שהיו על דעת הממשלה בפלשתינה-א"י. לאחר כשנה התקבלו ארבעה רישיונות עלייה שמיות [תלויים, ב.ד.] למלול שמחה וילדיה רחל, זוהרה ואייסק.⁶⁷ ראוי לציין ששנה קודם לבקשת העלייה ממכנאס נשלחו לראשונה שליחי הסוכנות היהודית למגרב. יש מקום להניח שהשליחים לא הגיעו למכנאס שהייתה עיר מרכזית בחיי הקהילה המרוקאית. בראיון אישי טען גד כהן, מפעילי 'אגודת מגן דוד' בקזבלנקה, "שנוצר מצב שהסרטיפיקטים במרוקו ניתנו ליוצאי אירופה בלבד. עם התערורות הציונות במרוקו באה הדרישה שיתנו סרטיפיקטים גם לנוער המרוקאי [...] מצד הסוכנות רצו לכסות על חוסר המעש שהיה כלפי יהדות אירופה [...] ולנו נתנו מקצת סרטיפיקטים כאילו שאנו בניס חורגים לעם היהודי".⁶⁸ להערכתו ההקצאה של סרטיפיקטים ליהודי מרוקו הייתה הכאה על חטא על חוסר המעש שלה למען יהודי אירופה במהלך השואה.

בקשות עלייה מתוניס: מדיניות הסוכנות היהודית לעלייה מצפון אפריקה יושמה גם לגבי הקהילה בתוניס. בשנת 1935 שלחה ההסתדרות הציונית בתוניס רשימה מפורטת של 12 משפחות המעוניינות לעלות לארץ בהתאם לדרישת הסוכנות היהודית, ואושרו רק חמישה רישיונות עלייה.⁶⁹ באותו עיתוי מזכיר מחלקת העלייה הודיע להסתדרות הציונית בתוניס ש"נראה לנו שיש קשיים בנוגע לקבלת רישיונות יציאה מתוניס [מפני, ב.ד.] שהממשלה דרשה מכל עולה סכום של 600 פרנק".⁷⁰ עלות זו לא הושתה על הסוכנות היהודית אלא על המועמד לעלייה.

בשנות ה-40 של המאה שעברה נעשו ניסיונות לארגן עליית בודדים וגרעינים קטנים מתנועות הנוער המקומיות בתוניס שהוכיחו כי הגשמה ציונית בעלייה ולא רק בתרומות לקק"ל ו'השקל הציוני'. בתוניס פעלו תנועות ציוניות כמו: 'דורשי גאולה לישראל' ('דג"ל') ו'צעירי ציון' בעיר תוניס, 'אוהבי ציון' בעיר ספקאס ו'עטרת ציון' בעיר ג'רבה. ד"ר א. רוזנפלד מ'ברית עברית עולמית' הודיע למחלקת העלייה ש"הנוער תוניסאי התלונן על אופן חלוקת רישיונות העלייה לפלשתינה-א"י".⁷¹ בתמימותם חתמו חברי תנועת 'צעירי ציון' על אחד ממכתביהם לסוכנות

⁶⁶ אצ"מ 6/3853. מאת יוסף לוי ממשרד הקרן הקיימת לישראל, פאס, לסוכנות היהודית, ירושלים. (19.8.1935); אצ"מ 6/3854. מאת י. בכר מזכיר מחלקת העלייה אל ההסתדרות הציונית במכנאס. (30.6.36). ופנייתו של אברהם מרדכי כהן לסוכנות היהודית. (23.8.1935); אצ"מ 6/3853. פניותיהם של רפאל דגאן וניסים כהן למשרד הקרן הקיימת בפאס. (25.8.35); אצ"מ 6/3853. מאת יוסף לוי ממשרד הקרן הקיימת לישראל, פאס, לסוכנות היהודית, ירושלים. (30.8.1935).

⁶⁷ אצ"מ 6/3848. מאת המשרד הארץ ישראלי במכנאס. (16.6.44).

⁶⁸ ראין אישי עם גד כהן, אופקים. (23.1.85). גד כהן העפיל בספינה 'יהודה הלוי' מאי 1947.

⁶⁹ אצ"מ 6/2537. מאת ההסתדרות הציונית בתוניס לסוכנות היהודית. (2.4.1935); אצ"מ 6/2537. מאת מזכיר מחלקת העלייה להסתדרות הציונית בתוניס. (13.5.35).

⁷⁰ אצ"מ 6/1794. מאת י. בכר מזכיר מחלקת העלייה אל ההסתדרות הציונית בתוניס. (30.3.36).

⁷¹ אצ"מ 6/3849. מאת ד"ר א. רוזנפלד למחלקת העלייה. (3.1.0.45)

היהודית, "אל מנוחה ואל שקט עד שישובו בני ישראל לגבולם".⁷² גם כאשר שלוש התנועות החלוציות-הדתיות, 'עטרת ציון' בג'רבה, 'אוהבי ציון' בספאקס ו'תורה ועבודה' בתוניס התאחדו, בהסתדרות החדשה ומנו כאלפיים חברים⁷³, ובכך הגשימו למעשה את שאיפת השליחים לאחד ולייעל את פעילות התנועות במגרב, לא היה לאיחוד זה השפעה על כמות הרישיונות שהוקצו ליהודי תוניס.

חברי גרעין בית אורן/בית השיטה שרובם היו תוניסאים לחצו אף הם על הסוכנות היהודית לזרז קבלת הוויזות עבור חבריהם מתנועת 'צעירי ציון' בתוניס.⁷⁴ גם חברי הגרעין הדתי בקיבוץ בארות יצחק הודיעו למדור הדתי שאמנם חבריהם לגרעין בדרך ארצה, אך התרעמו על הקיפוח בחלקה של תנועת 'תורה ועבודה' בהעפלה מול שאר התנועות. לטענתם "הד"ר ליאופולד ברטוואס, ממפלגת אחדות עבודה, תמיד מקפח חלקנו בעלייה [...] חבריהם מתנועת 'תורה ועבודה' שנרשמו אליה הם אולצו להצהיר [...] "שהם נוטים לשמאל והסתרנו לגמרי את מהותנו שאנו דתיים, אחרת לא היו מקבלים אותנו".⁷⁵ שומר הסף בתוניס היה נציגה של הסוכנות היהודית, ד"ר ברטוואס, שחילק את רישיונות העלייה על-פי ההנחיות שקיבל מהסוכנות היהודית. התעלמות ממועמדים דתיים והעדפת חלוצים מתנועת 'צעירי ציון' הייתה כתובה על הקיר למרות שתנועת 'צעירי ציון' היו בבת עינם של השליחים התאומים. בשליחותו השנייה לצפון אפריקה המליץ פרידמן להעלות בסרטיפיקטים כ-37 מועמדים פוטנציאליים וביניהם פעילים של 'צעירי ציון' בתוניס.⁷⁶

לתנועת 'צעירי ציון' היו סניפים בקהילות היהודיות בצפון אפריקה וארבעה קיבוצי הכשרה שמנו 70 חברים באלג'יר ובתוניס (Bejaou, Rivet, Rovigo L'Arba). מאיר אידן, חבר תנועת 'צעירי ציון', שלח רשימה מפורטת ובה 11 תוניסאים ואלג'יראים, חברי התנועה ששהו בהכשרה במחנה בריווט, אלג'יר, לקבלת רישיונות עלייה לארץ ישראל.⁷⁷ בדוח נוסף ששלחה התנועה נרמזה ביקורת על חוסר התמיכה של הסוכנות היהודית בפעילותה. התנועה שהתאחדה עם תנועת 'דרור' העולמית של 'הקיבוץ המאוחד', הכריזה ש"רק הציונות יכולה להביא לפתרון אמיתי ליהדות הצפון אפריקאית מפני שהיא בסכנה הן פוליטית והן כלכלית וההוכחה לכך היא ששתי הספינות 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' יצאו משם עם משפחות שלמות".⁷⁸ מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית לא הקהתה הרצון העז של חברי התנועה לעלות ארצה.

בקשות עלייה מאלג'יר: הטיפול בקבלת רישיונות באלג'יר לא היה שונה מזה שבמרוקו ותוניס. ברשימה שהעביר בנימין הלר, האחראי על הפדרציה הציונית/קרן היסוד באלג'יר, לסוכנות היהודית היו שמות של שני אלג'יראים בעלי אזרחות צרפתית, שני מרוקאים ועשרה תוניסאים.⁷⁹ מזכיר מחלקת העלייה בסוכנות היהודית ביקש מהמשרד באלג'יר לארגן רשימה מצומצמת של מועמדים ללא הבטחות שווא-

72 אצ"מ S32/284. מכתב של 'צעירי ציון' לסוכנות היהודית. (מאי 1946).

73 אצ"מ S6/3849. מאת רחמים יעקב בוכריץ, מרכז תנועת 'תורה ועבודה' בתוניס אל המרכז העולמי של המזרחי בארץ ישראל. (30.3.48).

74 אצ"מ S6/3849. מכתבה של רחל צרפתי מגרעין בית השיטה למר אברהם זילברברג מחלקת העלייה. (12.10.45).

75 אצ"מ S32/2. מאת חברי הגרעין בארות יצחק לד"ר מ.א. קורץ, המדור הדתי. (12.1.47). התכתבות זו היא בסמוך להפלטת הספינות 'לנגב' ו'המעפיל האלמוני' במסגרת בח"ד שהיו בהכשרה בקומפי' דה פיזיול בדרום צרפת; ראיונות אישיים עם אמנון בן שושן ויוסי עקריש שהעפילו בספינות אלה. (2013 ו-2015) שצינו כי היו עם חברי 'בני עקיבא' מתוניס.

76 אצ"מ S6/3848. דווח של אפרים פרידמן על הגרעין הצפון אפריקאי בתוניס. (10.6.45).

77 אצ"מ L10/237/1. מאת מאיר אידן, תנועת 'צעירי ציון' מההכשרה בצפון אפריקה. (10.2.46). הוא העפיל, שנתיים מאוחר יותר, בספינה 'שיבת ציון'.

78 אי"ט 16-35/11/7. דוח של תנועת 'דרור צעירי ציון' (Dror Tseire Tsion). (16.9.47). דוח ללא חתימה.

79 אצ"מ S6/3848. רשימת מועמדים לעלייה למר בנימין הלר, אלג'יר. (ללא תאריך);

ברצוננו לקבל מושג מה על החומר המחכה לעלייה אצלכם. בהתחשב עם הקושי הרב בסידור העולים ובשיכונים. יש לפי שעה לטפל בעיקר בעליית רווקים ורווקות ואולי גם משפחות קטנות בנות ילד אחד או שניים. רק אנשים בריאים בגופם וברוחם יכולים לבוא בחשבון כמועמדים לעלייה.⁸⁰

דרישה זו של הסוכנות היהודית אף שהייתה 'לגיטימית' -- הייתה למעשה התחמקות מלהעניק רישיונות עלייה בנימוק של מגבלת גיל ומצב בריאותי ומשפחתי. יתכן שתשובה כזו באה על רקע ניסיונה של הסוכנות היהודית, בשנות ה-30, כאשר עולים מגיאורדיה, אלג'יר שלא נקלטו בארץ ישראל ביקשו לשוב לעיר הולדתם; במקרה זה ניסה אברהם אלמאליח, מטעם הוועד העדה הספרדית, לתווך בין העולים לסוכנות היהודית ללא הצלחה.⁸¹

הרצון לעלות לארץ ישראל מאלג'יר עולה גם ממכתבו של ישראל מדיוני, פעיל בתנועת הצופים באוראן, "הם [הנוער בתנועת הצופים ב.ד.] חפצים להיות בקרוב חלוצים בארצנו ובכל רגע מבקשים כוח ואמונה לעשות דבר עמנו" הוא חתם את מכתבו ב"אנו שרים לך מולדת".⁸² רשימה של 15 בעלי מקצוע מועמדים לעלייה נמסרה לבנימין הלר על ידי ועדת העלייה של הפדרציה הציונית באלג'יר. בתשובה הודיעה הסוכנות היהודית "כי הרישיונות מאז שנת 1946, מחולקים על ידי ממשלת המנדט בלבד".⁸³ תשובות מעין אלה אף שלכאורה היו לגיטימיות עשויות היו לרפות את ידי העולים בפוטנציה בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה. אך ידיהם לא רפו. חשוב לציין שממשלת המנדט הנפיקה רישיונות שמיות שהתבססו על הצעות הסוכנות היהודית.

בקשות עלייה מלוב: מידת ההיכרות של מוסדות היישוב בפלשתינה-א"י עם קהילות היהודים בארצות המגרב גבלה בבורות או בהתעלמות. פנייתה של ועדת הרווחה של הרבנות בפלשתינה-א"י לסוכנות היהודית, בשנת 1945, לגבי בקשתו של חדד הריה, יהודי טריפוליטאי, הבהירה שהרבנות "אינה יודעת היכן העיר טריפולי ואם היא בצפון אפריקה הם אינם יכולים להתקשר איתו" כך גם לגבי פנייתו של קבילו חיים.⁸⁴ זאת, למרות שהרב הצבאי אורבך ששירת בצבא הבריטי הכיר את הקהילה בטריפולי והתכתב עם סוכנות היהודית וסיפר על מפגשיו עם יהודי טריפולי. כמוהו היו חיילים יהודים נוספים ששרתו בבריגדה והגיעו לטריפולי והתכתבו עם הארץ.⁸⁵ כבר בשנת 1943 פנה נשיא הקהילה בטריפולי אל הסוכנות היהודית בתחינה לקבל עזרה לילדי קירינייקה.⁸⁶ עם שחרור לוב מעול האיטלקים והגרמנים נפגשו לראשונה חיילי הבריגדה בלוב עם קהילות בנגאזי וטריפולי. חצרוני חייל עברי בחיל התעופה המלכותי תיאר את קהילת

⁸⁰ אצ"מ S6/3849. מאת יוסף בכר ממחלקת העלייה לבנימין הלר, מנהל המשרד הארצי ישראלי באלג'יר. (5.5.44);

⁸¹ אצ"מ S6/3848. מאת יוסף בכר. מזכיר מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית אל ההסתדרות הציונית באלג'יר. (13.3.44); אצ"מ 001/100/394. דוח של אברהם אלמאליח לחברי הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, 1944.

⁸² אצ"מ S32/125. מאת יוסף ישראל אל מדיוני לד"ר ברוך בן שלום. מחלקת הנוער בסוכנות היהודית. (8.3.45).

⁸³ אצ"מ S6/3316. רישיונות עלייה לקרובים מכסת (14.8.47-15.7.47) (29.10.47); אצ"מ S6/3849. מאת מזכיר מחלקת העלייה בסוכנות יהודית אל הפדרציה הציונית באלג'יר. (5.3.48).

⁸⁴ אצ"מ S6/3743. פנייה של הרבנות היהודית לסוכנות היהודית. (7.1.45).

⁸⁵ אצ"מ S53/1554. מכתב של הרב ד"ר א. אורבך למר נ. וילנסקי, המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ולרב רבינוביץ. ה 18.. 1943 תשובה נמסרה על ידי ד"ר ליאון כהן מהמדור הדתי בסוכנות היהודית. (29.4.43); כבר עם שחרור המגרב מעול הנאצים התחדש הקשר בין 'ברית עברית עולמית' לבין קהילות היהודיות שם. חדוש הקשר עמי' 13. אצ"מ 00071/100/008. יומנו של אפרים אורבך רב צבאי בבריגדה. (כ"ח ניסן, תשי"ג); אורבך וקרן. (עורכות). יומנו של רב. בנימין יפה, (חייל בצבא הבריטי) עלי מסע באפריקה. זרעים, גיליון 12, שנה תשי"ז. עמי' 13. אצ"מ 00071/100/008. יומנו של אפרים אורבך רב צבאי בבריגדה. (כ"ח ניסן, תשי"ג); אורבך וקרן. (עורכות). יומנו של רב. בנימין יפה, (חייל בצבא הבריטי) עלי מסע באפריקה. זרעים, גיליון 12, שנה תשי"ז.

⁸⁶ AJJDC #749 תיק טריפולי לוב נחום האלפאללה לסוכה"י. הוא אף מזכיר במכתבו את הרבנים הצבאיים אורבך ורבינוביץ מודעים לבעיות הקהילה בטריפולי.

יהודי זארזיס בתוניס והתרשם "שהם שומרים על דתם. השכלתם לקויה מאד [...] מצבם הכלכלי ירוד [...] ורובם שואפים לעלות ארצה.⁸⁷

החייל יעקב בן עמי העביר לסוכנות היהודית רשימה של 15 בעלי מקצוע מועמדים לעלייה מבנגאזי. אברהם זילברברג, מזכיר מחלקת העלייה, אמנם המליץ להעניק 15-20 רישיונות אבל רק 10 אושרו. שני חיילים עבריים ששהו בבנגאזי לאחר הכיבוש הבריטי שלחו דיווח למחלקת העלייה על פעילותם החינוכית ועל צורכי הקהילה במורים לעברית. הם אף המליצו להעלות 30 צעירים בני 14-18, 10 בוגרים ו-3 משפחות, ומסרו את שמו של רנאטו טיסאוולה כאיש קשר.⁸⁸ שנה לאחר מכן יידע בנימין הלר, נציגה של הסוכנות היהודית באלג'יר, את הוועד הפועל הציוני על קשיים לצאת מאפריקה הצפונית בתעודות המיועדות לפלשתינה-א"י והמליץ לשנות את יעד היציאה בתעודות המעבר לאיטליה. הוא הציע לתאם את השינוי מול פלדמן במרוקו, פריץ ליכטנשטיין וליאון זמורסקי בליסבון, ומנדל קראוט בתוניס מארגון הסיוע היהודי (HICEM).⁸⁹ יעקב גויטע, מנהל בית הספר העברי בבנגאזי ושבתיאי סעאדה, מורה בבית הספר הגישו למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית רשימה מפורטת 56 משפחות ומקצועותיהם. הם ציינו שהמשפחות "מוכנות לקבל כול עבודה שתטיל עליהם הסוכנות והאנשים החתומים על הרשימה יכולים להיות לתועלת לארצם ובו זמן יועילו גם לעצמם". חלק מהמועמדים לעלייה הגיעו עד לאלכסנדריה. המשרד הארץ ישראלי בקהיר נתבקש לבדוק מי מהם מתאים לעלייה. לא נמצאו רישיונות עלייה שהונפקו עבור עולים אלה.⁹⁰

יוסף מימון מתנועת 'החלוץ' בטריפולי פנה למחלקת העלייה בסוכנות היהודית וביקש לא לשנות את קריטריון גיל העלייה, מאחר ו'החלוץ' בטריפולי פעל על פי הוראות שהיו בידיהם והכשירו "בחורים ובחורות מגיל 18 עד 35". הוא הזכיר את אליהו אבודרה (בן 35), בנימין נעם (בן 28), שלום לוזון (בן 33), שעשויים בגין שינוי קריטריון הגיל לאבד את זכותם לעלות. לבסוף, מימון ביקש הוראות ברורות כדי למנוע כל בלבול בין ועד העלייה המקומי לתנועת החלוץ.⁹¹ מפניות אלה עולה תסכול שנובע ככול הנראה מהוראות לא ברורות שיצאו מירושלים לגבי הפרמטרים לעלייה לפלשתינה-א"י. ויקטור נעים, מוועד העלייה בבנגאזי, פנה לסוכנות היהודית עם רשימה של עשרה מועמדים שענו על דרישותיה לעלייה לארץ. נעים ביקש לאפשר גם לשמואל ברדה בן 27, נשוי עם ילדים לקבל רישיון משפחתי אף שלא עמד בדרישות. מתוך העשרה ניתן רישיון עלייה לשניים – סעדון משה וויטוריו תשובה.⁹² עם זאת לא נמצאו עדויות למתן רישיונות עלייה לבקשות של מימון וגויטע.

יצחק ורפל [רפאל ב.ד.], מהמדור הדתי, פנה לגויטע עמישדי, מראשי הפעילים הציוניים בטריפולי, והצטדק על קשיים בקבלת רישיונות ממשלת המנדט. ורפל הקפיד לציין במכתביו ש"אין להפריז בערך המעשי של העלייה שלא לפי רישיונות והקשיים הן בארצות המוצא הן בחופי הארץ עצום ודרושים אמצעים ומאמצים כבירים כדי להתגבר עליהם". חודשיים לאחר מכן הוא חזר על דבריו

⁸⁷ אצ"מ 71/100/008 רשמיו של חצרוני מגישותיו עם יהודי תוניס.
⁸⁸ אצ"מ S6/3847. יעקב בן עמי לסוכנות היהודית; אצ"מ S6/3847. הערה בכתב יד של אברהם זילברברג, ממחלקת עלייה. (4.12.44); מוסנוון. **מכתבים מן המדבר**; אצ"מ S6/3847. תזכיר מאת אריה שטרן ואבנר שקורניק למחלקת עלייה. (ללא תאריך).
⁸⁹ אצ"מ S6/3848. מכתבו של בנימין הלר מקרן היסוד באלג'יר לוועד הפועל הציוני בירושלים. (2.3.45).
⁹⁰ אצ"מ S6/3847. מאת שבתיאי סעאדה ויעקב גויטע, בנגאזי למחלקת עלייה של הסוכנות היהודית. (י' סיוון, תש"ד);
אצ"מ S6/3847. התכתבויות בין סאסי גויטע בנגאזי לבין מזכיר העלייה אברהם זילברברג. (29.5.45); (14.6.45).
⁹¹ אצ"מ S6/3849. מאת י. מימון, 'החלוץ טריפולי' למחלקת העלייה בסוכנות היהודית. (1.8.45);
⁹² אצ"מ S6/3849. מאת ויקטור נעים, מבנגאזי, לסוכנות היהודית בירושלים. (25.6.45); אצ"מ S6/3743. מסמך של יוסף. בכר ממחלקת העלייה הסוכנות היהודית. (5.1945).

במכתבו לאברהם אדאדי ממנהיגי הקהילה בטריפולי [...] ש"העלייה שלא ברשות [עלייה בלתי ליגאלי, ב.ד.] אינה יכולה לבוא במקום העלייה ברשות, כי מטבע הדברים מידת הצלחתה תהא תמיד מוגבלת". דרישותיו של ורפל עמדו בסתירה לעמדת הסוכנות היהודית באותה עת. עלייה בלתי לגאלית הייתה הנשק המדיני במאבק בבריטים. במכתב נוסף ליוסף סרוסי הוא לא התכחש לבעיית אי הגעת השליחים, אך הטיל את האחריות על הוועד הפועל של נוער המזרחי. כדי להרגיע את הרוחות בקרב הקהילה הטריפוליטאית הציע להקים שתי קבוצות חלוצים אחת תורכית-מצרית והשנייה טריפוליטאית-טוניסאית-מרוקנית, שתקלוטנה [...] "חלוצים דתיים ממקומות אלו".⁹³ התמרונים האלה היו תירוצים שנועדו למנוע עלייתם של יהודי לוב.

ד"ר אומברטו שלמה נכון, נציג המשד הארץ ישראלי בטרייסט, שלח לסוכנות היהודית רשימה של 462 שמות בעלי מקצוע מטריפולי וחיים ברלס מהסוכנות היהודית ענה לו שהם "מעוניינים לדעת פרטים ע"ד [על דבר, ב.ד.] המועמדים במקצועות חקלאות, בנאות, נגרות, הידראוליות, מכונאות ופחחות, שיש וזכוכית. הסוכנות גילתה עניין רק ב-30 משפחות וביקשה "לדעת מה טיבם של בעלי מקצועות אלה".⁹⁴ גם לגביהם לא נמצאו רישיונות עלייה. לאורך השנים, 1946-1935, נשמר קשר מסוים בין הסוכנות היהודית לבין קהילות טריפולי ובנגאזי בלוב בכול הקשור להקצאת סרטיפיקטים שהתבצעה באמצעות המשד הארץ ישראלי בטרייסט.⁹⁵ הסוכנות היהודית לא גילתה עניין רב בקהילה היהודית בלוב, אולי, מפני שהייתה זו קהילה יהודית קטנה שלא הובאה בתכניותיה במניין פוטנציאל העלייה מארצות המגרב.

במהלך השליחות השנייה של אפרים פרידמן ויגאל כהן לצפון אפריקה, על סף סיום מלחמת העולם השנייה, הודיעה הסוכנות היהודית, למשרד הארץ ישראלי באלג'יר שהיה המרכז העיקרי לקשר עם יהדות המגרב -

"כי בגלל המצב שנוצר עם שחרור ארצות אירופה מכיבוש נאצי ועם קבלת הסכמת הממשלה להחזרת הגולים ממאוריציס לארץ ישראל, היינו נאלצים להקדיש את מרבית הרישיונות שהיו ברשותנו העונה החולפת לפליטים הנמצאים בארצות אלו. משום כך אין באפשרותנו, לצערנו, לשלוח כעת רישיונות לארצות צפון אפריקה".⁹⁶

הסבר אפשרי להודעת הסוכנות היהודית הוא שלמרות שחרור אפריקה הצפונית, שלש שנים לפני תום מלחמת העולם השנייה, העדיפה הסוכנות היהודית את גולי מאוריציס ויהודי אירופה על פני יהודי צפון אפריקה ולוב שלא הוגדרו כפליטים מאחר שהתגוררו במדינות ידידותיות.⁹⁷ השימוש בהגדרה של ארץ מסוימת כידידותית או אויב הייתה תשובה שרירותית שאפשרה לסוכנות היהודית לא להיענות לבקשות עלייה מהמגרב. ניתן לזהות את התפתלויות של מקבלי ההחלטות בסוכנות היהודית. מצד אחד, חלוקת רישיונות במשורה ומצד שני אזהרה שלא לעלות בצורה בלתי לגאלית בנוסח ההמלצה של ורפל להימנע מעלייה בלתי לגאלית שהייתה משוללת כול יסוד. באותה עת העלייה הבלתי לגאלית בעיקר מאירופה הוכרזה כינשק מדיני של התנועה הציונית במאבקה כנגד הבריטים. החשש לאבד את עליית אלפי הפליטים היהודים מאירופה לארץ ישראל ולא פתיחת השערים בפני קהילות צפון אפריקה הוא שהנחה את הכותב לבקש מצעירי בטריפולי להימנע מעלייה בלתי לגאלית.

⁹³ אצ"מ S32/123. מאת יצחק ורפל המדור הדתי אל עמישדי גויטע מנהל בית הספר היהודי בטריפולי. (27.5.46); אצ"מ S32/123. יצחק ורפל אל אברהם אדאדי, טריפוליטניה. (14.7.45); אצ"מ S32/123. יצחק ורפל אל יוסף סרוסי, טריפוליטניה. (24.10.47).

⁹⁴ אצ"מ S6/3847. מאת חיים ברלס, הסוכנות היהודית לד"ר אומברטו שלמה נכון, רומא. (14.10.46).

⁹⁵ אצ"מ S6/3847. רשימה של עשרות מיהודי לוב שביקשו לעלות. ללא תאריך.

⁹⁶ אצ"מ S6/3848. מכתבו של מזכיר מחלקת העלייה לבנימין הלר, קרן היסוד, אלג'יר. (8.4.45). העתקים ממכתב זה נשלחו לפדרציות הציוניות בתוניס ובמרוקו.

⁹⁷ אצ"מ S6/3743. מסמך של י. בכר ממחלקת העלייה הסוכנות היהודית. (5.1945).

מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית כלפי קהילות המגרב: רישיונות עלייה שנשלחו על ידי הסוכנות היהודית למשרדים הארץ ישראלים במגרב עבור משפחות ויחידים לקראת סוף שנת 1947 ותחילת שנת 1948, הגיעו חודשיים לאחר שהונפקו על ידי ממשלת המנדט. לא ברור אם מקבלי הרישיונות אמנם עלו ארצה. אך היא לא ריפתה את ידי הצפון אפריקאים. כאמור בעת ההיא פעלו שליחי המוסד לעלייה ב' באלג'יר, במרוקו ובתוניס שכנראה לא עודכנו על ידי הסוכנות היהודית.⁹⁸ ד. רוזנשטיין, מהוועד הפועל של ההסתדרות, זיהה את הפוטנציאל בעלייה זו והמליץ למחלקת העלייה "לא להשהות אף יום את עליית הנוער והחלוצים".⁹⁹ רוזנפלד הוא היחיד מבין מנהיגי היישוב המאורגן שהשתמש במונח 'חלוצים' כלפי יהודי מרוקו. שבועות ספורים אחרי קריאתו של רוזנשטיין ואחרי העפלת ספינת 'הפורצים' החליט המוסד להפסיק את ההעפלה הישירה מהמגרב.

המדיניות העקבית של הסוכנות היהודית התבטאה בהקצאה מינימלית ובמשורה של סרטיפיקטים לקהילות המגרב. ב'ארגז' התירוצים של הסוכנות היהודית ההקפדה על מידע מפורט לגבי עולים פוטנציאליים מצפון אפריקה הייתה כלי פיקוח עיקרי על איכות העולים משם. ההערה של מזכיר מחלקת העלייה בדבר הקצאת סרטיפיקטים אחת לחצי שנה לא עמדה במבחן המציאות לאור התהליך המינהלי המסורבל במתן רישיונות עלייה לפלשתינה-א"י ובעיקר מול מגוון התירוצים שלא להעניק רישיונות עלייה ליהודי המגרב. במשך השנים קיבלו מחלקות הסוכנות היהודית מידע מפורט על בקשות לרישיונות עלייה מתוניס ולאורך השנים חזרו ונשנו דרישות הסוכנות היהודית למידע נוסף על מועמדים פוטנציאליים לעלייה מהמגרב. חוסר האמון ב'חומר' האנושי העשוי לעלות מהמגרב היה גדול והתירוץ שהממשלה בתוניס גבתה סכום עתק עבור רישיונות עלייה הושת על העולים ולא על הסוכנות היהודית. הפדרציות הציוניות בארצות המגרב פעלו לפי תכתיביה של מחלקת העלייה בהקצאת רישיונות עלייה, כנראה כדי לשמר את הסטטוס קוו הפוליטי של עולים לפלשתינה-א"י ובעיקר מפני אוכלוסיית עולים לא מתאימה להתיישבות בפלשתינה-א"י.

החשש מפני בקשות מהמגרב שלא על פי הקריטריונים הציוניים לעלייה התבטא בדיווח של משה שפירא, מהמדור הדתי במחלקת העלייה לוועד הפועל של 'הפועל המזרחי' "כי עקב החשש שאנשי הקהילה המקומית ישתמשו ברישיונות העלייה להעלאת 'מקרים סוציאליים', הגבלנו את גיל העולים ל-25 שנים, והוספנו כי העולים האלה צריכים להיות כאלה שהייתה להם הכשרה חלוצית". שפירא ציין במכתבו שהעניינים אינם "כפי שנהוג באירופה".¹⁰⁰ מדבריו אפשר להתרשם כי לא היה אמון רב במנהיגות המקומית אלא התנשאות אירופוצנטרית כלפי יהודי המגרב בכל הקשור לעמידה בדרישות לעלייה לפלשתינה-א"י. ראוי להזכיר שהשנה היא 1945 ועלייה בלתי לגאלית -- ההעפלה החלה ולא הייתה זו אלא עלייה המונית. התנאים לעלייה

⁹⁸ אצ"מ S6/3616 ו-S6/3617 רישיונות עלייה (14.1.47-15.12.46); אצ"מ S6/3317. הונפקו רישיונות עלייה לקרובים על ידי הממשלה, מכסת 14.5-15.6.47. (12.9.47); אצ"מ S6/3315. מאת מחלקת עלייה, הסוכנות היהודית למשרד בטריפולי (1.9.47; 5.9.47; 29.10.47; 4.1.48; 5.1.48); רישיונות ניתנו לנחום מבורך, סעדון ספנסה, סעדון אפרים, גרוסי אסתר על חשבון מכסת 14.11.47-15.10.47; רישיונות ניתנו למשפחת חסון חנאטו, אסתר ציון על חשבון מכסת 14.10.47-15.9.47; רישיונות ניתנו למשפחת מסיקה דוד וג'וליה, למשפחת מימון על חשבון מכסת 4.9.47-15.8.47; רישיונות ניתנו לנעים דוד מבנגאזי על חשבון מכסת 14.6.47-15.5.47; רישיונות ניתנו למשפחת חסן דוד על חשבון מכסת 14.5.47-15.4.45; רישיונות ניתנו למשפחת גראזי שלמה ורבקה, ישראל לוי ושרה קזאג, שמואלי אסתר, רפאל וג'אק, כהן שרה ובתה שרה ולניסים מזל טוב על חשבון מכסת 15.6.47-14.7.47.

⁹⁹ אצ"מ S6/3847. מאת ד. רוזנשטיין למחלקת העלייה, הסוכנות היהודית. (16.11.47).
¹⁰⁰ אצ"מ S6/1985/2. מאת משה שפירא מהמדור הדתי במחלקת העלייה אל הוועד הפועל של הסתדרות הפועל המזרחי. (25.11.45).

שהוצבו על ידי שפירא של גיל ובעיקר הכשרה חלוצית הפכו לאבן נגף לעלייה מהמגרב מפני שהסוכנות היהודית לא תקצבה את ההכשרות כראוי.

כשהפציעה נכונות של יהודים לעלות לפלשתינה-א"י על ידי הסוכנות היהודית אילוצים ותירוצים מגוונים כדי להסביר את העיכוב והסרבול בטיפול בבקשות; שחלוקת רישיונות עלייה הייתה בידי ממשלת המנדט למרות שהסוכנות היהודית הייתה זו שהמליצה על שמות המועמדים לקבלת רישיונות; הקצאת רישיונות עלייה לפי הגדרת ארץ מסוימת כארץ אויב או ארץ ידידותית. הגדרת המגרב, בתקופה זו שלאחר מלחמת העולם השנייה, כאזור ידידותי לא אפשרה להעלות או להעניק רישיונות עלייה מהמגרב; ובעיקר אי בהירות לגבי הקריטריונים של גיל, מצב משפחתי ובריאות.

האבסורד במדיניות העלייה של הסוכנות היהודית כלפי יהדות המגרב התבטא במזכר פנימי בין לשכות העלייה של ירושלים ותל-אביב: "לדאבוננו אין לע"ע [לעת עתה, ב.ד.] שום תחבורה משם [מצפון אפריקה, ב.ד.] ולכן החלטנו לפי שעה להפסיק את האישורים בשביל העולים הנ"ל שכבר נשלחו להם רישיונות. לכשישתנה המצב נתחיל שוב באישורים ומשלוח רישיונות".¹⁰¹ המזכר נכתב באוגוסט 1943 אחרי כיבוש לוב ושחרור אלג'יר מעול הגרמנים והאיטלקים ומעול שלטון וישי במרוקו. באותו זמן פעל בלוב שליח הקיבוץ הדתי נפתלי בר גיורא [כינויו 'יששכר'] מקיבוץ שדה אליהו. ובמקביל פעלו שליחי 'הקיבוץ המאוחד' 'התאומים' מקיבוץ בית אורן – כהן יגאל ופרידמן אפרים בתוניס, באלג'יר ובמרוקו. כנראה, שהסוכנות היהודית לא תיאמה את פעילותה בין מחלקותיה.

אפשרויות התמרון והמידור שעמדו לרשות הסוכנות היהודית כלפי עליית יהודי המגרב היו מגוונות: א. הקצאת רישיונות עלייה ללא יידוע ועדכון שליחיה ושליחי המוסד לעלייה ב' באופן שוטף במהלך פעילותם במגרב. וניצול התקשורת הלקויה בין המוסד לעלייה ב' לסוכנות היהודית שנבעה מהפריסה הארגונית הדלילה של כוח האדם מטעמים במגרב. השליחים נשלחו אמנם על ידי הסוכנות היהודית אך ייצגו את תנועותיהן. אלה פנו בהכתבותיהם הרבות בעיקר למרכזי תנועתם כדי לפרוק את תסכולם שנגרם בגין מחסור במשאבים וכוח אדם. מחלקת הנוער בסוכנות היהודית הכשירה אותם לשליחות כדי שיעסקו בחינוך ולא בהעפלה ואילו המוסד לעלייה ב' הפעיל אותם בארגון ההגנה והעפלה. כול צד טען שהם לא שליחיו ובשל כך אפילו משכורתם התעכבה.¹⁰² ב. מאחר וברישיונות עלייה עסקינן ולא מדובר בהעפלה אלא בבקשות לעלייה ליגאלית שהתנהלה באמצעות הפדרציות והמשרדים הארץ ישראלים המקומיים שהונחו כיצד ולמי להקצות רישיונות בעיקר בין השנים 1947-1948.¹⁰³ ג. המידור היה אמצעי שנקטה בו הסוכנות היהודית כדי לחזק את שליטתה וקשריה עם ארגונים שונים שפעלו מטעמה ובחסותה במגרב. ולבסוף, ד. חוסר אמון של הסוכנות היהודית במנהיגות המקומית שלא סמכה על שיקול דעתה ועל כושרה לנהל את ועדות העלייה בארצן והפקידה את ניהול משרדיה הארץ ישראלים בידי נאמניה -- יהודים אירופאים.

עם שחרור המגרב מעול הגרמנים והאיטלקים, יצרו חיילים יהודיים ששרתו בצבא הבריטי קשר ראשוני עם קהילת יהודי לוב. באותה עת שהו שליחי 'החלוץ האחד' הארץ ישראלים בשליחותם

¹⁰¹ אצ"מ S6/3848. מזכר פנימי בין מחלקות העלייה ירושלים ותל-אביב. (1.8.43).

¹⁰² קסטלשליחותי באפריקה הצפונית. עמ' 249.

¹⁰³ אצ"מ S6/3315. רישיונות עלייה על חשבון מכסת יוני-יולי 1947 למשפחות גרזי, ישראל, קזאז, כהן, בכר, לוי ונסים; אצ"מ רישום ישן S6/24673/2/479. דוגמה להענקת רישיונות לתוניס ומרוקו על חשבון מכסת אוגוסט-ספטמבר 1947 למשפחות בלאיס, מאמו ומלול.

הראשונה במגרב והמליצו על רשימות עלייה ותמכו בעליית חלוצים פוטנציאליים שהזדהו עם ערכי תנועתם.¹⁰⁴ אך רק לאחר ארבע שנים החל מפעל העפלה שנמשך תקופה קצרה.

מעורבות ארגונים וגרעינים צפון אפריקאים למען עלייה לפלשתינה-א"י: השותפים למאבק הקהילות במגרב בהקצאת רישיונות עלייה היו התאחדות עולי צפון אפריקה בפלשתינה-א"י וגרעיני חלוצים צפון אפריקאים שנקלטו בקיבוצים. גם גרעיני ההכשרה במגרב והשליחים תרמו את חלקם.

התאחדות עולי צפון אפריקה בפלשתינה-א"י ברכה את הסוכנות היהודית שהחליטה לפעול בצפון אפריקה תוך הבעת הסתייגות מרומזת ש"מסיבות שלא כאן המקום לעמוד עליהן לא זכתה יהדות זאת לטיפול והכשרה במשך עשרים השנים האחרונות, ו"אנו שמחים לציין שהסוכנות היהודית מצאה עתה תשומת לב מיוחדת ליהדות זאת". ותשובת הסוכנות היהודית הייתה [...] "מצטערים להודיעכם עד היום טרם הצלחנו להשיג את הסכמת השלטונות הנוגעים בדבר בנוגע לקבלת עזרה בסיודור הוויזות לנסיעה ולמעבר לארצות צפון אפריקה".¹⁰⁵ להתאחדות לא היה נציג במחלקת העלייה של הסוכנות היהודית ולמעשה הייתה מנותקת מתהליך קבלת ההחלטות בנושאי עלייה והשפעתה הייתה שולית בכול הקשור להעפלה או לעליית יהודי צפון אפריקה. עם שחרור המגרב מעול הגרמנים והאיטלקים המגרב הוגדר כארץ ייחודית ולארצות אלה לא הוקצו רישיונות עלייה אף על פי שרישיונות שמיות הוקצו על ידי ממשלת המנדט לפי המלצות הסוכנות היהודית. ומדיניות היד הקפוצה בהקצאת רישיונות לקהילות צפון אפריקה נמשכה אף שעמדה בסתירה ליתכנית המיליון של בן-גוריון ורעיון 'החלוץ האחיד' של הסוכנות היהודית שנועד להביא לקהילות המזרח והאסלאם את בשורת הציונות ללא גוון פוליטי ארץ ישראלי, התוכניות לא מומשו.

בנו כהן, מארגון עולי מרכז אירופה, פנה למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית להציל פליטים יהודים אירופאים ששהו בצפון אפריקה.¹⁰⁶ המשרדים הארץ ישראלים בצפון אפריקה טיפלו בשנים 1943-1947 בעיקר בפליטים יהודים מאירופה. ההבחנה בין 'מהגרים' מקהילות צפון אפריקה לפליטים יהודים מאירופה סייעה בידי הסוכנות היהודית לארגן את עליית הפליטים היהודים האירופאים מהמגרב. קיימות עדויות לעדיפות שניתנה להם.¹⁰⁷

קבוצות נוספות שניסו להשפיע על מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית מארצות המגרב היו של גרעינים טריפוליטאים ותוניסאים בקיבוצים בארות יצחק, שדה אליהו, קבוצת יבנה והגרעין הצפון אפריקאי בבית אורן שכבר נקלטו והתערו בהתיישבות העובדת בפלשתינה-א"י. במקביל הופעל לחץ גם של גרעיני ההכשרה של תנועות אלה בלוב ובתוניס. ניתן לשער שהניסיון של גרעינים אלה לימד אותם פרק בהלכות בירוקרטיה ציונית וכיצד להתמודד עם מחלקת העלייה.

¹⁰⁴ אצ"מ L.10/240/2. דיווחם של השליחים 'התאומים' פרידמן אפרים ויגאל כהן. (1.2.45).
¹⁰⁵ אצ"מ S.6/1435. פנייתם של חברי התאחדות עולי צפון אפריקה בישראל, הרב יעקב משה טולדאנו, צדוק א. שלוש, שלומי בן עמי וא. תורגימן להנהלת הסוכנות היהודית. (3.3.44); אצ"מ S.6/1435. מכתבו של אליהו דובקין ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית להתאחדות עולי צפון אפריקה בארץ ישראל. (30.4.44).
¹⁰⁶ אצ"מ S.6/3848. מאת בנו כהן, ארגון עולי מרכז אירופה. (10.3.43).
¹⁰⁷ אצ"מ S.104/185. בנימין הלר, מזכיר הפדרציה הציונית באלג'יר, לסוכנות היהודית. ציין כי קבוצה של פליטים עלתה לארץ בספינה 'וינצסטר קסטלי'. (12.3.45); אצ"מ S.6/1132. המאבק של הקהילות בצפון אפריקה לקבלת סרטיפיקטים (רישיונות עלייה לפלשתינה) החל כבר בשנות ה-30 של המאה שעברה; התכתבויות שונות לאורך השנים 1930-1931 לקבלת סרטיפיקטים. המאבק נמשך גם בשנות ה-40 של המאה ועשרים; אצ"מ S.6/3847. פנייתם של חברי גרעין 'ביכורים' מטריפולי בשדה אליהו למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. (4.5.1945); אצ"מ S.6/3847. מכתבם של יעקב גויטע ושבתאי סעאדה מבנגאזי למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית מבטא את התסכול של הקהילה, אף "שמר שרתוק נוכח אישית ברצון העז של יהודי בנגאזי לעלות ארצה. (י' בסיון, תשי"ד- 26.5.1945).

אפשר שפעילות זו תואמה, בין הגרעינים לשליחים במגרב מטעם התנועות הקיבוציות שאף הם הפעילו לחץ על הסוכנות היהודית.

הגרעין הצפון אפריקאי בבית אורן העביר רשימה לאליהו דובקין וביקש תוספת שבעה רישיונות מעבר ל-30 שהוקצו כבר לתוניס, תוך ציון ש"רשימות אלה כבר אינן על טהרת החלוציות אולם זה המקסימום שהשגנו"¹⁰⁸. תשובת מזכיר מחלקת העלייה [...] "שאינן באפשרותנו להודיע את שמותיהם של אלה שצריכים לעלות על פי הרישיונות ששלחנו לתוניס ולמקומות אחרים בצפון אפריקה"¹⁰⁹. למרות שהנוהל המקובל להנפקת רישיונות עלייה היה על פי רשימה שמית של עולים שהוגשה לממשלת המנדט ועם אישורה נשלחה לפדרציה הציונית או לסניף הארץ ישראלי המקומי ובמקביל לנציגות הבריטית באותה ארץ. למשל, הסוכנות היהודית העבירה רישיונות עלייה שמיות למשפחות בלאס ומאמו בתוניס באותה תקופה על חשבון המכסות החודשים ספטמבר-אוקטובר 1947.¹¹⁰ אלי מויאל, פעיל ציוני ממרוקו שעלה בגרעין בית השיטה בשנת 1946, העיד ש"הסרטיפיקטים היו מיועדים לעקורי המחנות ונתנו להם 10 למרוקו שם היו פליטים ממזרח אירופה"¹¹¹.

בקשות לרישיונות עלייה הגיעו מחברי גרעין 'ביכורים' בקיבוץ שדה אליהו שהוכשרו על ידי תנועת 'בן-יהודה' בטרפולי. הם שלחו תזכיר למחלקת העלייה וצינו כי מתבצעת שם [בלוב, ב.ד.] פעילות הכשרה "בה פועמים חיי ארץ ישראל ומתחנכים". הם הצטערו לקבל ההודעה מנפתלי בר-גורא, מקיבוץ שדה אליהו, שליח הפוהמ"ז שפעל בלוב, שעשרים רישיונות שהיו מיועדים לחבריהם בתוניס בוטלו לטובת גולי מאורציוס. בכול זאת הם ביקשו להעניק רישיונות לחבריהם יצחק טייאר, אהרון נעם, רפאל מימון, אשר מסיכה ואליהו חכמון.¹¹² פעילותם של חברי הגרעינים שכבר עלו ארצה העידה שהם לא נטשו את חבריהם והיו מליצי יושר על חבריהם שנשארו מאחור. רישיונות עלייה ניתנו במשורה ליהודי צפון אפריקה. ועדיפות על פניהם ניתנה לפליטים יהודים אירופאים ששהו במגרב. זאת, למרות שאחת ממטרות ההעפלה הייתה להוכיח שלא רק פליטים יהודים היו מוכנים לעלות לפלשתינה-א"י, אלא גם יהודים מצפון אפריקה שלא היו פליטים. באגרת לשליחים של הסוכנות היהודית דווח על הספינה 'יהודה הלוי' ש "הגיעה אלינו מאפריקה הצפונית, [...] אנייה זו באה להדגים, שבעיית היהודים אינה רק בעיית פליטים בלבד וכי רק א"י היא הפתרון לה"¹¹³. למעשה, הסוכנות היהודית החזיקה את המקל בשני קצותיו: גם העדיפה את שארית הפליטה מאירופה וגם העלתה פליטים יהודים אירופאים ששהו שם. גם עמדת ארגון הגיוינט למפעל ההעפלה והעלייה הבלתי לגאלית מצפון אפריקה הושפעה מתפיסה זו. כיוון שיהודי המגרב ולוב לא הוגדרו כפליטים הארגון לא העמיד לרשותם משאבים. לפי עדותו של

¹⁰⁸ אצ"מ 6/3848. פנייה של גרעין בית אורן לאליהו דובקין מנהל מחלקת העלייה בסוכנות היהודית. (17.6.45).
¹⁰⁹ אצ"מ 6/3848. מאת מזכיר מחלקת העלייה לגרעין בית אורן. (26.6.45); אצ"מ 6/3316. עליית קרובים ממרוקו, תוניס ואלג'יר באמצעות הממשלה, 1947-1948. בתיקים אלה יש רשימה של סרטיפיקטים שניתנו בשנת 1947 לפליטים אירופיים, למשל: בלוב למשפחת לוסט, מנדל רוזה, לאה מקווס, ויזל אווה, חוה גורביץ, ברטה, מריה, ופאול גורביץ. ניתן להניח, שהשליח אפרים פרידמן (בן חיים) לצפון אפריקה לא היה ער לתופעה זו אחרת היה מדווח עליה; אצ"מ 6/3743. יש רשימה של רישיונות עלייה לחלוצים שהיו בהכשרה באיטליה בשנת 1945.
¹¹⁰ אצ"מ 6/3316. מאת הסוכנות היהודית רשימה שמית של רישיונות עליה לקרובים מכסת 14.10.47-15.9.47 למשרד הארץ ישראלי בתוניס. (29.10.47).
¹¹¹ א"י 16-12/29/22. ראיון עם אלי מויאל. (12.9.1982).
¹¹² אצ"מ 6/3847. מאת חברי קבוצת 'ביכורים' בשדה אליהו למחלקת העלייה, הסוכנות היהודית. (4.5.45); חמשת חברי קבוצת 'ביכורים' חלוצים שעלו ארצה נקלטו בשדה אליהו.
¹¹³ אצ"מ 32/915. איגרת לשליחים ח'. (16.6.1947). עמ' 5-6.

יעקב קראוס, שליח המוסד לעלייה ב' לצפון אפריקה, "הגיוינט עדיין מסרב לראות עקורים ביהודים הצפון אפריקאים וכול אימת שפנינו למוסד בפריס נענינו שהגיוינט אינו נותן".¹¹⁴ אליהו דובקין, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, בשלהי שנת 1945, פיזר את הערפל מסביב למדיניות שננקטה כלפי העלייה מהמגרב בשנים שנסקרו. הוא הודיע לרשות הסוכנות היהודית עמדו 11,500 סרטיפיקטים מאושרים בנוסף ל-17,000 סרטיפיקטים שלא נוצלו לפי מדיניות היספר הלבן של שנת 1939. עם ביטול התקנה שהעלייה מותרת רק מארצות אויב השימוש בסרטיפיקטים יתאפשר מכול ארץ. ו"לכן יילקחו בחשבון רעיונות לא רק להצלת יהודים, אלא גם לבניין הארץ ומצב היהודים בגולה". הוא קבע סדר עדיפות לחלוקת 28,500 הסרטיפיקטים [...] "עליית הנוער, עליית חלוצים, ציונים ותיקים, בעלי מקצוע ובעלי הון וקרובים בקרבה ראשונה". בפועל, רק 300 סרטיפיקטים הוקצו ליהדות המזרח התיכון – סוריה, מצרים ועיראק ומתוכם 60 סרטיפיקטים לצפון אפריקה. בין היתר הוקצו 1,600 סרטיפיקטים לפליטים יהודים אירופאים בפורטוגל, בוכרה ופרס ו-1,200 סרטיפיקטים ליהודי תימן ותורכיה.¹¹⁵ אפשר להיווכח שעבור אוכלוסייה יהודית בת כחצי מיליון נפש בקהילות יהודיות במגרב הוקצה פחות מאלפית האחוז מכמות הסרטיפיקטים שעמדה לרשות הסוכנות היהודית -- הקצאה וקוץ בה, מאחר וקריטריונים אלה הדירו למעשה על הסף את יהדות המגרב. י הקריטריונים שהתווה דובקין לא היו ישימים במגרב: ראשית, הקשר של הסוכנות היהודית עמה היה רופף. שנית, הסוכנות היהודית לא הכירה בצורה אינטימית את ה'ציונים הוותיקים' בצפון אפריקה. שלישית, היא הותירה את ניהול ועדות העלייה בידי נאמניה. ורביעית, הסוכנות היהודית, לא ניהלה רישום של קרובי משפחה צפון אפריקאים בפלשתינה-א"י ולכן גם העלאת 'קרובים' הייתה בבחינת 'עורבא פרח'.

מדיניות העלייה שהתבטאה במתן רישיונות במשורה, בתקצוב מצומצם של שליחים והכשרות והתווסף לה יבוא מאבקים פוליטיים בין התנועות הארץ ישראליות פגעה, ככול הנראה, בפוטנציאל עליית חלוצים מתנועות נוער ציוניות מצפון אפריקה לפלשתינה-א"י. עם זאת היה צמא רב במגרב להכיר את התרבות והשפה העברית המתחדשת שהעיד על הזיקה לא"י

¹¹⁴ אצ"מ S20/551. כרוז (קראוס) יעקב, דוח למצב היהודים בצפון אפריקה הצרפתית. (2.3.49) עמ' 6. כרוז. האיש בעל שני הכובעים. עמ' 64; אוחיון. פרק עלום. עמ' 15-17.
¹¹⁵ אצ"מ S32/188. דוח משיבת החלץ. (23.11.45).

ביבליוגרפיה

ארכיונים

איי"ט – ארכיון יד טבנקין.

אצ"ד – ארכיון ציונות דתית, בר-אילן.

א"צ – ארכיון צה"ל.

אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי. (CZA)

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, יבנה.

את"ה – ארכיון לתולדות ההגנה.

אתע"ל – ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון.

ISA / אי"מ – ארכיון המדינה.

ארכיון הגיונט : AJJDC – תיקי קפריסין 1945-1949. AJJDC תיקי גינבה.

הארכיון הציוני המרכזי : לשכת העלייה חיפה ותל אביב S3, המחלקה לארגון S5, המחלקה לעלייה S6, המחלקה לענייני היהודים במזה"ת S20, המחלקה המדינית S25, מחלקת הנוער והחלוץ S32, המאבק ברוויזיוניסטים S44. תנועת הפוהמ"ז S55, דוחות סטטיסטיים S75, מדור שליחים S86. מחנות גולי קפריסין J21. משרדי הסוכנות היהודית בפאריס L10, המחלקה לילדים ונוער L75.

הארכיון לתולדות ההגנה : עדויות של שליחים, מפקדי ספינות מלווי וגדעונים לפי ספינות מעפילים מצפון אפריקה : יהודה הלוי-14/233, שיבת ציון-14/295, הפורצים-14/219, לנגב-14/245, לקוממיות-14/247, המעפיל האלמוני-14/276, יחיעם-14/259, לא תפחידונו-14/240, טירת צבי-14/229, כ"ט בנובמבר-14/270, משמר העמק-14/263, שבתאי לוז'ינסקי-14/263. עדויות פעילים : ארזי יהודה, סאם אביטל, אלי אוחיון, אביגור שאול, יאני אבידוב, יגאל כהן, אפרים בן-חיים (פרידמן).

אצ"ד – ארכיון הציונות הדתית, בר-אילן : תיקים : 4/33, 7/240-239, 665/14.

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי : תיקים : 49/28, 49/285, 49/289, 48/283, 48/285, 47/48.

ארכיון יד טבנקין : עדויות של שליחים/תיקים על העפלה מצפון אפריקה

ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון : חטיבה צפון אפריקה וצרפת.

המכון ליהדות זמננו : המרכז לתיעוד בעל פה, עדויות של פעילים בעלייה ב'.

ארכיון המדינה : תיקי ספינות מעפילים ורשימות עולים ISA1/15492/1-5

עיתונות : 'הצופה'. ראיון עם פליט. (7.2.44); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47); 'זרעים'. גיליון ז-ח, שנה 2. ניסן-אייר, תש"ז. (4.7.47); 'זרעים'. גיליון א', שנה 10. תשרי, תש"ה; 'חרות'. האינצידנט המרוקני (7.8.1959); 'הבוקר' מרד קפריסין (14.11.48); 'משמר' אי שחרור חיבי גיוס (16.7.48); 'הארץ' (14.7.48).

עיתונות על ספינות מעפילים : 'המעפיל האלמוני' : 'הבוקר'. (18.2.47); 'הארץ'. (19.2.47); 'דבר'. (18.2.47). 'יהודה הלוי' : 'משמר'. (2.6.47); 'קול העם'. (1.6.47); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47).

ראיונות אישיים :

אזולאי, משה – 'יהודה הלוי, בית שמש. 1984. 8.28.

ביטון, אליהו – 'יהודה הלוי', ירושלים. ינואר 1983. שאלות ותשובות 1984-1988.

בן-שושן, אמנון (בן סוסן אדמונד) – 'לנגבי', קיבוץ מעגן. 2013. 22.7.2015, 28.2.2015.

בן-שושן, אמנון ועקריש, יוסף – ראיון משותף, קריית שמונה. 2015. 25.9.

חרקובסקי-חורב, ישראל – מפקד ספינת המעפילים 'יהודה הלוי', קיבוץ שדות ים. 1984. 21.11.

כהן, גד – 'יהודה הלוי', אופקים. 1985. 23.1.

סנש חיים, (מישו) – מלווה הספינה 'יחיעם'. קיבוץ מעגן. 2013. 29.3.2013, 1.6.2013.

עקריש, יוסף – 'המעפיל האלמוני', קריית שמונה. 2015. 26.2.

פרנקו-כה, נדיה – פעילה בתנועת 'דרור', תוניס, קיבוץ רגבים. 2016. 22.3.

פרץ, ז'ק-יעקב – 'יהודה הלוי', מושב רינתיה. 1984. 18.9.

ביבליוגרפיה

אביגור, שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. עמ' 31-51. בתוך: אביגור, שאול (עורך). עם דור ההגנה-פרשיות ודמויות. הוצאת מערכות. תל-אביב. תשי"א.

אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה. עמ' 253-271. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948. אוניברסיטת בן גוריון. באר-שבע. 1987.

אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. פעמים, 2, תשל"ט. עמ' 65-91.

אבנרי, ההסתדרות הציונית - אבנרי, יצחק. ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי לגאלית לא"י מראשית הכיבוש הבריטי ועד סוף מלחמת העולם השנייה. חיבור לקבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב. 1979.

אבנרי, יצחק. מרד העלייה תכניתו של בן-גוריון לעליה בלתי לגלית. קתדרה, 44. תמוז. תשמ"ז. עמ' 126-157.

אבנרי, ל. אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעליה ב'. עמ' 213-245. בתוך: שלמה, דרץ (עורך). שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה. יד טבנקין. תל-אביב. 1982.

אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1943-1948. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 191-240.

אברמסקי-בליי, עירית. ההכשרה הציונית גרבה. עמ' 475-493. בתוך: הרווי, זאב. חזן-רוקס, גלית. סעדון, חיים. ואמנון, שילוח. (עורכים). ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח. משגב ירושלים. ירושלים. תשס"ב.

אהרני, מטות תרן - אהרני, ראובן. מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1997.

- אורן, להתחיל אחרת - אורן, מנחם. להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- אורן, מנגד תראה- אורן, מנחם. מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.
- אלרואי. אימיגרנטים - אלרואי, גור. אימיגרנטים ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה ועשרים. יד בן צבי. ירושלים. 2004.
- אלמאליח, אברהם. אפריקה הצפונית בתרבות העברית. עם וספר אלול תש"ה. עמ' 29-32.
- אלמאליח, אברהם. במחנות המעפילים בקפריסין. הד המזרח, כ"ו שבט, תש"ט. עמ' 11.
- אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. הד המזרח, י"ב שבט, תש"ט. עמ' 5.
- אלמאליח, שמואל. מצב החינוך והתרבות בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 71-72.
- אלפסי, דוד. כנס על ההעפלה מצפון אפריקה. יד טבנקין. (10.1.82) עמ' 23-24.
- אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה. משולש ההגשמה: הכשרה - עלייה - העפלה. מאסף לחקר העבודה הציונית והסוציאליזם י"ז. תשמ"ז. עמ' 138-148.
- ארצי, יצחק. אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין (במלאת 35 שנה לנעילת המחנות). משואה י"ב. 1984. עמ' 204-210.
- ארצי, יצחק. יומנה של 'כנסת ישראל'. משואה כ"ה, אפריל 1997. עמ' 158-184.
- באואר. הבריחה. באואר, יהודה
- בוגנר. אי הגירוש - בוגנר, נחום. אי הגירוש מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. עם עובד. תל אביב. 1991.
- בוגנר. ספינות המרי - בוגנר, נחום. ספינות המרי ההעפלה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1993.
- בוז, אריה. שאול, מאירוב (אביגור). התגייסות להצלת היהודים. עמ' 532-533. בתוך: דינה, פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא. אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1933-1948. יד בן צבי. ירושלים. 2009.
- ביטון, שלמה. מאמצים עבריים בקזבלנקה מרוקו. עם וספר, אלול. תש"ו. עמ' 60.
- בלאיס, י.ח. חלוצים מצפון אפריקה בארץ ישראל. הד המזרח, כ"ח. תשרי תש"ו. (5.10.45). עמ' 9.
- בן-אשר. השומר הצעיר במרוקו- בן-אשר, רפאל תולדות השומר הצעיר במרוקו. גבעת חביבה. 1990.
- בן-אשר. השומר הצעיר בתוניסיה - בן-אשר, רפאל. תולדות השומר הצעיר בתוניסיה. גבעת חביבה. 1980.
- בן-דוד. חרב בניכר- בן-דוד, יהודה. חרב בניכר מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1978.
- בן-דוד. ההגנה באירופה - בן-דוד, יהודה. ההגנה באירופה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1995.
- בן-מלכא. מ.ח. התפתחות העברית בטאנג'ר. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 67.
- בנבסה, אסתר. ציונות ופוליטיקה. מקומית בארצות המזרח. פעמים 73. 1997/98. עמ' 36-40.

- בן-חיים, אפרים. השליחות הארץ ישראלית לצפון אפריקה התקופה הראשונה 1943-1948/9. עמ' 17-4. בתוך: יום עיון ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1994.
- בן חיים (פרידמן), אפרים. ההעפלה מצפון אפריקה, שלוש אוניות. שורשים במזרח א', 1986. עמ', 320-241.
- בן חיים, אפרים. שליחות לגולה. עמ' 554-551. בתוך: שליחות לגולה 1948-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על אף התנאים הקשים וסכנות הדרכים. במערכה, 260. אוגוסט 1982. עמ' 12-13, 25.
- ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 145-189.
- גולני. הנציב האחרון - גולני, מוטי. הנציב האחרון הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1945-1948. עם עובד. תל אביב. 2011.
- גרשון, יצחק. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח ב', 1989. עמ' 288-293.
- דומיניץ. עליה והגירה - דומיניץ, יהודה. עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה. מוסד ביאליק. ירושלים. 2000.
- דרוזי. פרשת אקסודוס - דרוזי, ז'ק. פרשת אקסודוס באור חדש. עם עובד. תל אביב. 1971.
- דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. כיוונים, 28. אוגוסט 1985. עמ' 85-92.
- דשן, שלמה. הדתיות של המזרחיים: ציבור, רבנים ואמונה. אלפיים 9. (1994). עמ' 44-58.
- הדר (שכנר), יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחיד'. עמ' 33-34. בתוך: ליבר, רוש. תורי, אברהם. (עורכים). נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948. דפוס סגל. תל אביב. 1984.
- הדרי. פליטים מנצחים אימפריה - הדרי, וניה. זאב. פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עלייה ב'. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.
- הדרי. המוסד לעלייה ב' - הדרי, וניה זאב. המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים, פאריס 1947. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 1991.
- הירשברג. יהדות צפון אפריקה - הירשברג, חיים, זאב. יהדות צפון אפריקה. קצין חינוך ראשי, ענף השכלה. תשי"ט.
- הירשברג. תולדות היהודים - הירשברג, חיים, זאב. תולדות היהודים - באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו. מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.
- הכהן. תכנית המיליון - הכהן, דבורה. תכנית המיליון תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. משרד הביטחון, ההוצאה לאור. תל-אביב. 1994.
- הכהן. עליית הנוער - הכהן, דבורה. עליית הנוער - 1933-1945. הוצאת ח.מ. מו"ל. 2010.
- הכהן, קיבוץ גלויות - הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י-מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שז"ר. ירושלים. תשנ"ח.
- הסוכנות היהודית. מכתבי השליחים קפריסין ו'. אדר ב'. ירושלים. תש"ח. עמ' 1-2.

- הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון אפריקה. כיוונים 11-12. דצמבר 1997. עמ' 48-49.
- ויינר ועופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ - ויינר, חנה. דליה, עופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ מסע העפלה שלא הושלם. עם עובד. תל-אביב. 1992.
- ויינשטיין. ציונות דתית - ויינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ ישראל תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין. סביון. תשס"א.
- ויץ. מודעות וחוסר אונים - ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה 1943-1945. יד בן צבי. ירושלים. 1994.
- וסרשטיין. בריטניה ויהודי אירופה - וסרשטיין, ברנרד. בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945. אופקים. עם עובד. תל-אביב. 1979.
- זוארץ, פ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 71-72.
- זרטל, עדית. נפשות נעלמות. המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה. הציונות, מאסף ג'. 1989. עמ' 107-126.
- זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה העלייה הבלתי לגאלית בתפישותיהם של מנהיגי היישוב בין הקונגרס הציוני העשרים לקונגרס הציוני העשרים ואחד. עמ' 87-107. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל אביב. 1990.
- זרטל. זהבם של יהודים - זרטל, עדית. זהבם של יהודים. עם עובד. תל-אביב. 1996.
- חגיגי-לילוף. תחיית התנועה העברית. - חגיגי-לילוף, יעקב תחיית התנועה העברית, הציונות והתנועה הציונית בלוב, העליות, ההעפלות הבלתי לגאליות וההגירות מלוב 1913-1967. עבודת מ.א. אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אוקטובר. 1994.
- חגיגי-לילוף, יעקב. הקשר בין קהילת יהודי תוניס ובין יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה. כנס יהודי לוב. אוניברסיטת בר אילן. 1998. עמ' 120-122.
- חיות, חומה. הכשרה. עמ' 63. בתוך: בסוק, משה (עורך). החלוץ הצעיר. מאסף, עין חרוד. 1944.
- חורב. נתיב במים עזים - חורב, שי. נתיב במים עזים ההעפלה החלוצית ביבשה ובים. הוצאת דוכיפת. חיפה. 2012.
- חלמיש. אקסודוס הסיפור האמיתי - חלמיש, אביבה. אקסודוס הסיפור האמיתי. עם עובד. אוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.
- חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות ה-30. בין "גאולה" ל"הצלה". זמנים 58. אביב 1997. עמ' 86-99.
- חמל, רפאל. בשליחות לגולה. עמ' 602-608. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. מבפנים י"ח. חשון תשט"ו. עמ' 273-277.
- טוכמן, יצחק. על יחסי שליחים-מדריכים. עמ' 45-46. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- יבלונקה. הרחק מהמסילה - יבלונקה, חנה. הרחק מהמסילה המזרחיים והשואה. יד ושם. ירושלים. 2008.

יד טבנקין : 50 שנה להעפלת ולוס 1987 ; : 50 שנה להעפלה 29.10.2007 ; תרומת ההעפלה במאבק נגד הבריטים 1945-1948. 1990

ירושלמי, נחום. הפעולה העברית בטוניס. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 74

ירקוני. ספינות מעפילים - ירקוני, הלל. ספינות מעפילים מ-א' עד ת' או מ'כוכב' עד 'קרב עמק איילון'. הוצאת גוונים. תל-אביב. 2005.

ישי, ארנון. 'תנועות נוער' ו'ההכשרה העירונית' בטרופולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי ההתיישבות הארץ ישראלים (1943-1948). ממזרח וממערב ח'. 2008. עמ' 259-278.

כהן, גד. 'חוג בן יהודה'. עם וספר, אוגוסט. תש"ד. עמ' 14.

כהן, גד. 'מגן דוד' בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה עמ' 70.

כהן. עם שב למולדתו - כהן, יונה. עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ-תש"ס 1930-1980. הסוכנות היהודית. ירושלים. 1986.

כהן-צרפתי, רחל. בשליחות לגולה. עמ' 592-598 בתוך : שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

כרם, יצחק. יוון והעלייה הבלתי לגאלית 1934-1947. שורשים במזרח ד', 1998. עמ' 241-282.

לבסקי, חגית. עלייה וקליטה ביישוב היהודי לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטת ציונית. עמ' 153-177. בתוך : בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום. (עורכים). כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 2003.

לוזון, יהודה. החינוך העברי בטרופולי. עם וספר, אלול תש"ז. עמ' 61

ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון אפריקה בתקופת המנדט. עמ' 123-128. בתוך : שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.

ליס, מיכל. ממרוקו לישראל: העליות לפני קום המדינה (1830-1948). עמ' 110-122. בתוך : שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.

ליפמן, מוסיח. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. קשר, מס' 16. נובמבר 1994. עמ' 118-106.

לסקר, מ. מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. פעמים 114-115, תשס"ח. עמ' 55-105.

לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה - לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה מצפון אפריקה 1970-1948. מכון בן גוריון, שדה בוקר. 2006.

לסקר, מ. מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה 1897-1947. סקירה חודשית, 8. תשמ"ג. עמ' 9-32.

לסקר, מ. מיכאל. החינוך היהודי במרוקו. פעמים, 9. תשמ"א, עמ' 78-99.

מאיר. התנועה הציונית - מאיר, אסתר. התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950. עם עובד. תל אביב. 1993.

מכתבי השליחים, קפריסין. מס' ו'. ירושלים, אדר ב' תש"ח. הסוכנות היהודית, המדור לשליחים. (21.11.47) עמ' 1-2

מרקוביץקי. גחלת לוחמת - מרקוביץקי, יעקב. גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות. יד טבנקין. רמת אפעל. 1991.

מרקוביץקי. 'הרוס הרוס את מחיצת הזרות' על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות. עמ' 142-160. בתוך: עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.

נאור. בים, ביבשה וגם באוויר- נאור, מרדכי. בים, ביבשה וגם באוויר מבט חדש על העפלה. ספרית דקל יהודה. המועצה לשימור אתרים בישראל. 2015.

נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1. יד בן צבי. ירושלים. 1982.

נאור. העפלה 1934-1948- נאור, מרדכי. העפלה 1934-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1981. מהדורה שנייה.

נוסינוב. ההולכים על המים - נוסינוב, ננה. ההולכים על המים ההעפלה מאיטליה 1945-1948. עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית. תשכ"ט.

סילורה, דוד. ההעפלה מארצות המזרח. עמ' 111-123. בתוך: נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1, יד בן צבי. ירושלים. 1982.

סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. שורשים במזרח ב', יד טבנקין. רמת אפעל. 1989. עמ' 193-182.

סימון, רחל. 'מחוג ציון' לציונות מגשימה: עליית יהודי לוב. שורשים במזרח ג', 1991. עמ' 351-295.

סלושץ. נפוצות ישראל - סלושץ, נחום. נפוצות ישראל באפריקה הצפונית: מימי קדם ועד ימינו אלה. ספריית קו לקו. ירושלים. 1946.

סעדון, חיים. ההעפלה מספאקס לפני קום המדינה. עמ' 334-347. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. אוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.

סעדון. הציונות בתוניסיה - סעדון, חיים. הציונות בתוניסיה 1918-1948. דיסרטציה האוניברסיטה העברית ירושלים. 1992.

עדס, אברהם. שליחים לגולת המזרח. הד המזרח, 1.43. עמ' 4.

עופר, דליה. העלייה, הגולה והיישוב. קתדרה 43. ניסן תשמ"ז. עמ' 67-90.

עופר, דליה. מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה עליה ב' במלחמת העולם השנייה. עמ' 187-210. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל-אביב. 1990.

עופר. בין עולים לוותיקים - עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.

עופר, תהילה. מול השער הנעול של פלשתינה-א"י. הירדן 221. 2006. עמ' 19.

עם וספר. חידוש הקשר עם אפריקה הצפונית. תמוז, תש"ג. עמ' 13.

עמאר, מאיר. הצלחת הפעולה העברית. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 72.

פומרנץ. יציאת אירופה - פומרנץ, וניה (זאב, הדרי). יציאת אירופה ליום קיבוץ גלויות'. שירות התרבות של צה"ל. תש"ט.

- פטישי, מחתרת במדים- פטישי, חנוך. מחתרת במדים : ההגנה והחיילים הארץ-ישראלים בצבא הבריטי 1939-1945. ההוצאה לאור משרד הביטחון, תל-אביב. 2006
- פינגרהוט, א. הלוי. מצב העברית באלג'יר. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 71
- פריג'יה, זוארץ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 75-76.
- פרץ, י. ס. הוראת השפה העברית בסאפקס (טוניסיה). עם וספר. אלול תש"ו. עמ' 61.
- צבי. הארגון הציוני במרוקו - צבי, יהודה. הארגון הציוני במרוקו בשנים 1940-1948. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים. תשמ"א.
- צבי, יהודה. תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948. עמ' 344-357. בתוך : בן-עמי, יששכר. (עורך). מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה. הוצאת ועד עדת המערבים. ירושלים. תשנ"א.
- צור, ירון. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון אפריקה בין שתי מלחמות העולם. יהדות זמננו, 4. תשמ"ח. עמ' 123-136.
- צור, ירון. אימת הקרנבל- 'המרוקנים' והתמורה הבעייה העדתית בישראל הצעירה. אלפיים, 19, 2000. עמ' 126-164.
- צור, ירון. הבעייה העדתית. עמ' 101-124. בתוך : צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור השני תש"ח - תשכ"ח. יד בן צבי, ירושלים, 2008.
- צור, ירון. העלייה מארצות האסלאם. עמ' 57-82. בתוך : צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור הראשון תש"י - תש"ח. יד בן צבי, ירושלים, 1991.
- צור, קהילה קרועה - צור, ירון. קהילה קרועה יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954. עם עובד. תל אביב. 2002.
- צחור, זאב. שארית הפליטה כגורם פוליטי. עמ' 23-30. בתוך : מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- צחור, זאב. החזון והחשבון - צחור, זאב. החזון והחשבון בן גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה. ספריית פועלים. תל אביב. 1994.
- קניאל, יהושע. ממדי הירידה מהארץ בתקופות העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914). קתדרה 79. 1994. עמ' 115-138.
- קסטל, כלב. שליחות באפריקה הצפונית. שורשים במזרח, א'. 1986. עמ' 321-361.
- קסטל, כלב. בשליחות לגולה. עמ' 555-581. בתוך : שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- רב שיח : הגנה יהודית בארצות צפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ ישראל בהגות היהודית - מאבק השקפות. דיון ביד בן צבי. קתדרה 4. יולי 1977. עמ' 148-175.
- רוזנפלד, אלכסנדר. היהדות הספרדית במערכה העברית. עם וספר. עמ' 11-13.
- ריבלין. זר לא יבין - ריבלין, גרשון ועליזה. זר לא יבין. כינויי סתר בישוב היהודי בארץ ישראל. מערכות. תל אביב. 1988.

- שוראקי. קורות היהודים - שוראקי, אנדרי, נתן. קורות היהודים צפון אפריקה. עם עובד. תל אביב. 1975.
- שטרית, יוסף. מודעות חדשה לאנומליות וללשון—ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט. עמ' 130-168. בתוך: שטרית, יוסף וצבי, יהודה (עורכים), מקדם ומים ב'. תשמ"ו, אוניברסיטת חיפה.
- שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעולים בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. עמ' 107-130. בתוך: הכהן, דבורה. (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י – מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שזר. ירושלים. תשנ"ח.
- שירן. הזירה הימית - שירן, אסנת. הזירה הימית מראשית ההעפלה יד ראשית המדינה -1945-1934. יד טבנקין. 2007.
- שמלץ, עוזיאל. בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל. פעמים 65. תשנ"ג. עמ' 125-139.
- שמלץ, עוזיאל. העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים. פעמים 39. 1989. עמ' 15-63.
- שניבאום. התנועה הרביזיוניסטית - שניבאום, אבי. התנועה הרביזיוניסטית וההעפלה -1940-1932. רובינזון בע"מ. תל אביב. 1988.
- שערי. גירוש קפריסין - שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949 ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים. הספרייה הציונית. ירושלים. תשמ"א.
- שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. חמישים שנה להקמת מחנות הגירוש למעפילים בקפריסין, אוגוסט 1946 – פברואר 1949. משואה, כ"ה. 1997. עמ' 48-62.
- שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, ל'. 2002. עמ' 261-279.
- שקי, יצחק. על יהדות צפון אפריקה והשפה העברית תמוז תש"ג. עם וספר. עמ' 5-11.
- שרביט. הנוער בעלייה - שרביט, יוסף. הנוער בעלייה – תנועת שרל נטר. משרד הביטחון והוצאה לאור. תל אביב. 2000.
- שרף, מיכל. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה בראשית המאה ועשרים. מהות, כתב עת ליצירה יהודית 24. 2002. עמ' 137-146.
- תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- Swarc. . Illegal Immigration -Swarc, Alan. Illegal Immigration to palestine 1945-194: The French Connection. London ,2005
- Hadari, & Tschor. Voyage to Freedom - Hadari,Venia. Zeev. & Tschor, Zeev. Voyage to Freedom Episode in The Illegal Immigration to Palestine. Valentine Mitchell Press. 1985.
- Hadari. Second Exodus - Hadari, Venia. Zeev. Second Exodus - The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948. Valentine Mitchell Pub. London.1991.
- Meir-Glitzstein. From Eastren Europe - Meir-Glitzstein, Esther. From Eastren Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist policy vis-à-vis the jews of Islamic countries. The Journal of Israeli History. Vol. 20,No.1 (Spring 2000) pp.2 4-48.

Toledanof. Une Histoire de Familles - Toledano, Josef. Une Histoire de Familles.- Les Noms de Famille Juifs D'Afrique du Nord des Origines a Nos Jours. Editions Ramotal. Jerusalem. 1998

אינטרנט

לפידות, יהודה. העלייה הבלתי לגאלית, לידתה של מחתרת. אתר דעת, www.daat.ac.il. מכללת הרצוג. (15.1.14).

יומנים וספרי זיכרונות :

אבוטבול. שני אחים בסאפי - אבוטבול, יהודה. שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם השנייה. ללא ציון הוצאה. 2006.

אבידוב. נתיבים נעלמים - אבידוב, יאני. נתיבים נעלמים העפלה במחתרת, במדבר וביים. עם עובד. תל אביב. תשט"ו.

אביטל. למען אחיי ורעי. - אביטל, רפאל. למען אחיי ורעי. הוצאת קווים אישיים. תל אביב. 2009.

אבנרי. אופטימיסט - אבנרי, אורי. אופטימיסט. כרך א'. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2014.

אבריאל. פתחו שערים - אבריאל, אהוד. פתחו שערים. מעריב. תל אביב. 1976.

אוחיון, פרק עלום - אוחיון, אלי. פרק עלום בתולדות יהודי מרוקו במאה העשרים. תרגמה מצרפתית בת-עדה חגית. הוצאת גמא, 2017.

אורבך וקרן. אורבך, אלימלך אפרים - חנה אורבך ורחל קרן (עורכות). יומנו של רב ארץ ישראל בצבא הבריטי: רשימות בימי מלחמה. תש"ב-תש"ד, 1942-1944. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2008.

איזיק, דוד. 'משמר העמק'. עמ' 68 בתוך: ינאי, שמואל. אלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.

אליאב. הספינה אולואה - אליאב, אריה (לובה). הספינה אולואה סיפורו של ארטור. עם עובד. תל אביב. 1977.

אלמוג, יוסקה. 'הנחשון/קסטל'. עמ' 75. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

בועז, אריה. עלום ונוכח בכל- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור. ההוצאה לאור משרד הביטחון. 2001.

בועז. הספינות - בועז, אריה- הספינות שבדרך. 2003.

בן-המוזג. ממרוקו לישראל - בן-המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי לגאלי באוניה 'יהודה הלוי'. הוצאת עידן חדש. נתניה. 1998.

בן-הרוש. שורשים - בן-הרוש, אליהו. שורשים תולדות משפחת בן הרוש. כפר חב"ד. ללא ציון שנה.

בן-ציון, יעקב. 'לקוממיות'. עמ' 138. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

- בן-שמחון. המהלכים על המים - בן-שמחון, גבריאלי. המהלכים על המים. הקיבוץ המאוחד. תל אביב. 1997.
- בראגינסקי. עם חותר אל החוף - בראגינסקי, יהודה. עם חותר אל החוף. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשכ"ה.
- בר-גיורא, נפתלי. יומן צפון אפריקה. שנתון 'הצופה'. תשי"ג אדר.. עמ' ש"ג-שנ"ו.
- ברמן. אוניות המלחמה של המעפילים - ברמן, אריה. אוניות המלחמה של המעפילים. אריה ניר. תל אביב. 2009.
- גויטע, יוסף. קטעים מיומן ההכשרה בטריפולי מיום יסודה ועד סגירתה (פרעות 1948). עמ' 190-131. בתוך: רובין, בן-ציון. (עורך). לוב הדים מן היומן פרק בפעילות הציונית של יהודי לוב. האגודה למורשת יהדות לוב. ירושלים. 1988.
- גפן. פורצי המחסומים. גפן, אבא. פורצי המחסומים. יסוד. תל-אביב. 1961.
- גפן, בני. 'הברק'. עמ' 169. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- גפן, בני. 'משמר העמק'. עמ' 69. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.
- גרינפלד. הצי הסודי - גרינפלד, מורי. הצי הסודי של היהודים (1948-1946). הוצאת גפן. ירושלים. 1994.
- דובקין. העלייה וההצלה - דובקין, אליהו. העלייה וההצלה בשנות השואה. ערכים - ספרית מדריכים. ט"ז. ראובן מס. ירושלים. הסוכנות היהודית. תש"ו.
- דיין. עושים מדינה - דיין, דודו (עורך). עושים מדינה. ההוצאה לאור משרד הביטחון. תל אביב. 1991.
- דרור, יוסף. 'המעפיל האלמוני'. עמ' 196. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- דרורי. בגלים סוערים הפל"ים. דרורי, בצלאל בגלים סוערים הפל"ים ואוניות הגירוש. אינטרמדיה. 1999.
- הירשמן, איירה. בדרך לחיים מסטרומה עד הנה. אחיאסף, תלסאביב. 1947.
- הכלפוני, שלום. בליל שמירה. עמ' 41-48. בתוך: חבס, ברכה. (עורכת). שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים. עם עובד. תל אביב. תשי"ג.
- הכרמלי. עד עלות השחר - הכרמלי, אליהו (לולו). עד עלות השחר. קריית ספר. ירושלים. תשל"ח.
- הראל, יוסי. ה'אקסודוס'. עמ' 223. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- זילברברג. בשליחות העם - זילברברג, אברהם. בשליחות העם והמדינה. הוצאה פרטית. 1995.
- חבס. הספינה שנצחה - חבס, ברכה. הספינה שנצחה. הוצאת מערכות. תל אביב. תש"ט.
- יפהר. פלוגת הפלמ"ח - יפהר, משה. פלוגת הפלמ"ח באיטליה תש"ו- תש"ז. 1993.
- יציאת אירופה תש"ז - פרשת ההעפלה והגירוש של מעפילי 'אקזודוס' 1947 מסופרת בפי ילדי דרור ומדריכיהם. מרכז דרור מינכן. תש"ח. (ללא שם כותב או עורך).

- יקותיאלי. בחבלי העלייה והקליטה - יקותיאלי, ישראל. בחבלי העלייה והקליטה. ספרית הפקיד. תל אביב. 1963.
- כהן. ברוח סערה - כהן, אדיר (עורך). ברוח סערה פרקים מחייו ומפעלו של יהודה ארזי. מוזיאון צה"ל. ירושלים. 1966.
- כהן. אלון בסער - כהן, אדיר. אלון בסער עלילות רכש ופרקי העפלה. הוצאת מילוא בע"מ. הדפסה שנייה. תל אביב. 1973.
- כהן-פרנקו. בדרך שלי- כהן-פרנקו, נדיה. בדרך שלי. דוקטורי. רעננה. 2009.
- כהן. תנועת 'צעירי ציון'-דרור' - כהן, רחל. תנועת 'צעירי ציון'-דרור' בצפון אפריקה. יובל שנים 1943-1993. המרכז לחינוך ותרבות. הסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1993.
- כהן, רחל, בריק, עדה, דרום, יואל ושחר, גד. (עורכים). תנועת 'צעירי ציון'-דרור' עדות וסיפור גרעיני הגשמה ופרשיות. המרכז לחינוך ותרבות, ההסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1994.
- כחלון. ההעפלה מלוב - כחלון, חיים. ההעפלה מלוב סיפור הגבורה של יהודי לוב ומאבקם לעליה ארצה. הוצאת המחבר. תשנ"ט.
- כלפון-פוני. את אחי - כלפון-פוני, שלום. את אחי אנוכי מבקש. הוצאת אופיר. יהוד. 2012.
- כרוז. האיש בעל שני הכובעים - כרוז (קראוס), יעקב. האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2003.
- לוי. עליתי מספציה - לוי, יצחק. עליתי מספציה. עם עובד. תל אביב. תש"ז.
- מוסנזון. מכתבים מן המדבר - מוסנזון, משה. מכתבים מן המדבר. ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל. 'הקיבוץ המאוחד' תל אביב. 1965.
- מיליקובסקי. צף על עקבותיו - מיליקובסקי, זאב. צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים. הוצאת תמוז-אומני. תל אביב. 1989.
- מימון, יוסף. תולדות ההעפלה עמ' 263-268. בתוך: חגי'ג' לילוף, יעקב. (עורך). תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.
- סוכרי. בנגאזי-ברגן בלזן - סוכרי, יוסי. בנגאזי-ברגן בלזן. עם עובד. תל אביב. 2013.
- סרני. ספינות ללא דגל - סרני, עדה. ספינות ללא דגל. עם עובד, תל אביב, תשל"ה.
- פאלק. מכתבים -פאלק, ולטר. מכתבים של רופא ממחנות קפריסין. ירון גולן. 1994.
- פבי, גבי. 'מולדת' ו'ארבע החירויות'. עמ' 148. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- פדלון, צ. אדאדי. עליה ב. עמ' 269-274. בתוך: חגי'ג' לילוף. (עורך). יעקב. תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.
- פור. אל החוף הנכסף - פור, דוד. אל החוף הנכסף. בית לוחמי הגיטאות. 2001.
- פרלוב. באים מאהבה - פרלוב, אמירה. באים מאהבה. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2006.

- קליגר. לחיות בשליחות - קליגר, משה. לחיות בשליחות מבחר דברים ורשימות. 'הקיבוץ המאוחד' יד טבנקין. תש"ס.
- קליגר, נח. אלה תולדות נח - קליגר, נח. אלה תולדות נח. האוטוביוגרפיה של נח קליגר. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2010.
- שוורץ. יציאת אירופה - שוורץ, מאיר. יציאת אירופה תש"ז מעפילי אקסודוס 1947. אות ועד. ירושלים. 2007.
- שטיינר. פטריה - שטיינר, א. גרשון. פטריה. עם עובד. תל אביב. 1964.
- שילון, מאיר. העלייה מלוב. עמ' 317-321. בתוך: פריג'א, זוארץ. עמישדי, גויטע. צוריאל, שקד. פריג'א, תייר. גבריאל, ארביב. (עורכים). יהדות לוב. הוצאת ועד קהילות לוב בישראל. תל אביב. 1960.
- שמר, גדעון. אחד מארוקני. בתוך: קשת סופרים, ילקוט לדברי-ספרות של סופרים-חיילים. הוצאת שרות התרבות של צבא הגנה לישראל. תש"ל. עמ' 73-82.
- Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosodus - Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosodus . Recite recueilli par Chaapsal. Madeleine. Edition Robert Lafont. Paris.1978.
- Laub, Morris. Last Barrier to Freedom - Laub, Morris. Last Barrier to Freedom . Judah Magnes Museum. Berkley. Cal. 1985